

आमुख

क. सिर्जनात्मक लेखन छनोट गर्नाको कारण:

नेपाली स्नातकोत्तर तहको दसौँपत्रमा निर्धारित शोधपत्र र ऐच्छिक अध्ययन समूहका विषयहरूलाई छोडेर सिर्जनात्मक लेखन नै छनोट गर्नाको मूल कारण सिर्जनाप्रतिको अभिरुचि नै हो । स्रष्टाबाट सिर्जनाको जन्म हुनासाथ स्रष्टाको मृत्यु हुन्छ । ऊ उसको सिर्जनामार्फत् मरिसकेको हुन्छ, र उसको सिर्जना भने जीवितै रहन्छ, भनेर पाश्चात्य रोलॉ वार्थले उल्लेख गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली साहित्य विश्व साहित्यको माझमा धेरै पछि परेको देखिन्छ । यहाँ सृजनशील व्यक्तित्वहरूलाई सबैसामु परिचित गराउनु कता हो कता आफ्नै देशभित्र पनि स्रष्टाका सिर्जनाहरू प्रकाशनमा ल्याउनका लागि अत्यन्त कठिनाइ परेको देखिन्छ । यहाँ आफैले देखेको र भोगेको समस्याले कताकता मलाई मनमा पिरोलेको थियो । मैले आफ्ना सृजनाहरू प्रकाशनमा ल्याउनका लागि गोरखापत्र, मधुपर्क, कान्तिपुरजस्ता दैनिक तथा मासिक पत्रपत्रिकाहरूका कार्यालयहरूमा सयौँ सृजनाहरू प्रेषित गर्ने तर दुर्भाग्यवश मेरा सृजनाहरू प्रकाशित भएनन् । स्वतः निष्क्रिय भएर रहे । यसर्थ जति मेरा सृजनाहरूलाई अपहेलना गरिन्थ्यो त्यति नै म पनि सृजनातर्फ उन्मुख हुन पुगें । यिनै कारणले गर्दा म सिर्जनात्मक लेखनतर्फ उन्मुख भएको हुँ । सृजनामा गहिरो अभिरुचि भए पनि सैद्धान्तिक रचनाविधि र वाञ्छित परिष्कार तथा परिमार्जनको कमी भएको हो कि भन्ठानेर उच्च कक्षामा तद्विशेषज्ञ मान्य गुरुजनको निर्देशनबाट सोको कमी कमजोरीको निराकरण र उत्कृष्ट शिल्पको आस्वादन समेत सुलभ हुने जानेर सिर्जनात्मक लेखनप्रति म लालायित भएको हुँ । फलस्वरूप रचनाको क्रममा हाल क्रमशः आफ्ना सृजनामा सकारात्मक उपलब्धि प्राप्त हुँदै गएको समेत आफू स्वयंमा अनुभव गरिरहेको छु । यसप्रकार मैले सिर्जनात्मक लेखन नै छनोट गरेको हुँ ।

ख. सिर्जना : गजल नै किन ?

साहित्य, सङ्गीत र कला मानव जीवनको एक अभिन्न अङ्ग हो । यसर्थ मानव मन साहित्य, सङ्गीत र कलाप्रति स्वाभावतः आकर्षित हुने गर्दछ । यसरी नै म पनि साहित्यानुरागी भएकाले साहित्यप्रति अत्यन्त अभिरुचि राख्ने गरेको छु । त्यसमा पनि अध्ययनको सिलसिलामा जिन्दगीमा अनेकौँ उतारचढावहरू भएकै उच्च शिक्षा हासिल गर्न

त्रि.वि.वि नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं पुगियो । त्यसताका उपत्यकामा भइरहेको साहित्यिक कार्यक्रम तथा गजल गोष्ठीहरूमा आफैं सहभागी हुन थालियो । यस्तै क्रम दिनप्रतिदिन चल्दै जाँदा विभिन्न प्रबुद्ध व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क बढ्यो जसले अनायासै गजलको नशा चढ्न थाल्यो । गजल सिर्जना गर्दै जाने क्रममा उपत्यकाभित्र हुने गरेका प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमको प्रतिस्पर्धामा उत्रिन कताकता मन लाग्न थाल्यो । त्यसपछि जिन्दगीमा पहिलो पटक गोठाटार साहित्यिक मञ्च, गोठाटार, काठमाडौंद्वारा सञ्चालित बृहत् राष्ट्रिय प्रतियोगितात्मक गजल वाचन कार्यक्रममा देशभरिका विभिन्न साहित्यिक व्यक्तिहरूको भीडलाई पन्साउँदै एउटा प्रतिष्ठासहित प्रमाणपत्र र केही नगदसहित विष्णुचन्द्र नवप्रतिभापुरस्कार २०६१ प्राप्त भयो । जिन्दगीम पहिलोपल्ट भाग लिनु त्यसमा पनि पुरस्कृत हुनुले मेरो खुसीको सीमा रहेन । जसको फलस्वरूप बढीजसो दुःखान्त गजल सृजना गर्न अरू प्रेरणा पनि प्राप्त भयो । यसैगरी उपत्यकामा हुने गरेका विभिन्न गजलवाचन कार्यक्रमहरूमा बारम्बार सहभागी हुने गर्दा वरिष्ठ गजलकारहरू ज्ञानुवाकर पौडेल, ललिजन रावल, डा. घनश्याम परिश्रमी, कृष्णहरि बराल र सहयात्री गजलकार रूपक वनवासी, प्रभाती किरण, लक्ष्मण गगन, विष्णु ज्ञवाली, बुद्धिसागर चपाई, रमेश शुभेच्छु, बालकृष्ण लामिछाने एवं सुरेश सुवेदीजस्ताको सङ्गतले गर्दा गजल सिर्जनामा थप ऊर्जा दियो । पछिपछि सिर्जना गरेका गजलहरू गजल गोष्ठीहरूमा आफैं वाचन गर्न पाउँदा भन्नु यसप्रति भुकाव बढ्न थाल्यो । विभिन्न साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरूमा आफ्ना गजल प्रकाशित हुन थालेपछि त्यसले लेखनकार्यमा थप ऊर्जा थप्यो । यसरी नै मेरो सृजनात्मक लेखनको विधा गजल नै बन्न पुग्यो ।

ग. सन्दर्भ : गजल सिर्जनाको

सिर्जनात्मक लेखन विषयका लागि गजलसङ्ग्रह प्रस्तुत गर्ने अठोट गरेपछि प्रस्तावका रूपमा राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका पाँच गजल रचनाहरू समेत सङ्कलन गरेर नेपाली केन्द्रीय विभागमा सिर्जना प्रस्ताव प्रस्तुत गरियो । विभागबाट सिर्जनात्मक लेखनका लागि नाम दर्ता गरेर स्वीकृतिको सूचना प्राप्त भएपछि निर्देशक प्रा. राजेन्द्र सुवेदी रहनुभएको जानकारीसमेत अवगत भयो । त्यसपछि गजलको सैद्धान्तिक अध्ययनतर्फ लागियो । स्नातकोत्तर प्रथमवर्षको अध्ययनका क्रममा शोध र सिर्जनाविधि बारे लिइएका कक्षाहरूका टिपोटहरूको पुनरावलोकनबाट सृजनाविधिको बारे आधारभूत कुराको जानकारी प्राप्त भयो । केन्द्रीय पुस्तकालयबाट सम्बन्धित सन्दर्भग्रन्थहरूको व्यापक अध्ययन, गजलका बारेमा शोधरत अनुसन्धाता एवं गुरुवर्गबाट आवश्यक

सैद्धान्तिक तत्त्वहरूका बारे ज्ञानार्जन गर्ने समेत पटकपटक अवसर लिएर मात्र यहाँ प्राक्कथन पूर्ण भएको अनुभव गरेको छु । यस सन्दर्भमा निर्देशक प्रा. राजेन्द्र सुवेदीबाट स्नेहपूर्वक आवश्यक सामग्री, सल्लाह सुझाव साथै लेखन विधि र सृजनपद्धति बारे सारपूर्ण निर्देशन सहित मार्गदर्शन प्राप्त भयो । यसैगरी गजलकार प्रा.डा घनश्याम परिश्रमीबाट शास्त्रीय बहरसम्बन्धी गजलका सिद्धान्तहरू प्राप्त भए । यसक्रममा सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको नाम कृतज्ञता ज्ञापनमा र सामग्रीहरूको विवरण सन्दर्भ सामग्रीको सूचीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्राप्त सामग्रीको अध्ययनबाट तयार पारिएको प्राक्कथन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्राक्कथन

गजलको सिद्धान्त

१. गजलको सैद्धान्तिक परिचय

प्रस्तुत सिर्जनात्मक लेखन फारसी, उर्दू हुँदै नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालमा उदाएर विकसित भएको गजल विधामा केन्द्रित छ । गजलसँग सम्बद्ध रहेकाले यहाँ गजलको सैद्धान्तिक परिचय दिनु आवश्यक भएकाले गजलका तत्त्व तथा यसका अवयव एवं संरचनाको बारेमा चर्चा गरिन्छ ।

१.१ गजलको व्युत्पत्ति

गजल अरबी भाषाको स्त्रीलिङ्गी शब्द हो^१ । गजल अरबी भाषाबाट जन्मिएर फारसी र उर्दू साहित्यिक धरातलमा मौलाएको अति चर्चित र लोकप्रिय गेय गुणयुक्त काव्य विधा हो । हिन्दइरानी साँस्कृतिक सुन्दर परम्पराको हृदयस्पर्शी तस्वीर मानिने 'गजल' शब्द अरबी भाषाको हो^२ । गजल एउटै शब्द नभएर तीनवटा अरबी शब्दहरू मिलेर बनेको संयुक्त शब्द हो^३ । यसको व्युत्पत्ति 'ग + ज + अल' जस्ता तीनवटा पदहरूको यौगिक विधानबाट भएको देखिन्छ । अरबी भाषामा 'ग'को अर्थ वाणी 'ज'को अर्थ स्त्री र 'अल'को अर्थ साथ हुन्छ^४ । यसप्रकार संयुक्त रूपले गजलको शाब्दिक अर्थ 'स्वास्नीमान्छेसित गरिने वार्तालाप अर्थात् स्त्रीका साथ प्रयुक्त हुने वाणी' हुन्छ । कसैले यसको अर्थ स्त्रीको वाणी, प्रेमिकाका विषयमा कुराकानी, प्रणयवार्ता, प्रेयसीसँगको क्रीडा भनेर पनि अर्थ्याएका छन् । कसैले भने गजल शब्दको निर्माण 'गैन' 'जी' र 'लाम' यी तीन अरबी अक्षरहरूको मेलबाट भएको उल्लेख गरेका छन् । ज-जसले जे जसरी परिभाषित गरे तापनि गजलको साहित्यिक अर्थले मूलतः प्रणय विषयक काव्यको एक प्रभावकारी विधा वा भेदलाई बुझाउँछ । प्रेमिकासँगको प्रणयवार्तालाई धेरैले गजलको मुख्य अर्थका रूपमा लिएको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि केही विद्वान्हरूको मान्यता के छ भने गजल फारसी शब्द हो, जसको तात्पर्य -प्रणय प्रधान गीत हुन्छ । कसै कसैले त गजलको अर्थ नै 'प्रेम' हो भनेका छन् । यसरी नै गजलको अर्थ

१ कृष्णहरि बराल, गीत सिद्धान्त र इतिहास, २०५९, पृ.१६ ।

२ घनश्याम परिश्रमी, साहित्य सन्दर्भ, २०५५, पृ.७२ ।

३ टीकाराम उदासी, गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास, २०५९, पृ २/४।

४ सनतकुमार वस्ती, सबेरै आएँ, गजल सङ्ग्रह, त्रि.वि. सु.ले, २०५३ पृ ३ ।

‘धागोको तान’ हुन्छ, भनेको पनि पाइन्छ। वस्तुतः रूठ अर्थका दृष्टिले गजलको सम्बन्ध प्रेम र नारीसँग गहिरो रहेको देखिन्छ^५ ।

गजल शब्द गिजालाबाट निष्पन्न भएको हो भन्ने पनि एक थरीको भनाइ पाइन्छ। गिजाला शब्द गिजालबाट बन्दछ। अरबी भाषामा पाइने गिजालको अर्थ मृगशावक वा हरिण शिशु हुन्छ। गिजालसँग सम्बद्ध वस्तु गिजाला हुन्छ, भने गिजालाको अभिव्यक्ति गजल भयो। यस प्रकार गजल वा मृगशावकको कारुणिक स्वर तथा आर्तनादको तात्पर्यमा गजलको अभिधेयार्थ प्रकट हुन्छ। लाक्षणिक अर्थमा चाहिँ व्यक्तिको शिशुसुलभ कोमल हृदयमा चोट वा आघात पुग्दा अनुभूत हुने पीडाको स्वतः स्फुरित अभिव्यक्ति नै गजल हो^६ । यसरी यसको लाक्षणिक अर्थले के देखाउँछ, भने व्यक्तिको शिशु सुलभ सुकोमल हृदयमा चोट पर्दा अनुभूत हुने पीडाको स्वतः स्फुरित अभिव्यक्ति नै गजल हो । यस भनाइबाट गजलको अर्थोन्नति वा अर्थ विस्तार भएको स्पष्ट हुन्छ। त्यसैले प्रेमिकासँगको पीडाबाहेक कुनै पनि प्रकारको पीडा व्यक्त गर्ने शब्द नै गजल हो^७ ।

उल्लिखित अभिव्यक्तिहरूलाई चिन्तन मनन गर्दा गजल ‘प्रेयसीसँगको प्रेममय वार्तालाप’ मात्र नभई मानवीय जीवनमा आइपर्ने सुख-दःख, हर्ष-विस्मात, पीडा-छट्पटी, आत्मविह्वलता, मानवीय बिब्ल्याँटा, सामाजिक विद्रूपता, बेमेल र बेथिति एवं देश, काल र परिस्थितिको यथार्थ स्वरसन्धान गर्ने तथा जीवनका आरोह अवरोहहरूलाई साम्य पार्न बिसाउने शीतल छहारीका रूपमा गजललाई सहजै स्विकार्न सकिन्छ।

१.२ गजलको परिभाषा

गजलको व्युत्पत्तिगत, शाब्दिक र कोशीय परिभाषामा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कोणबाट आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेजस्तै यसको परिभाषा गर्ने क्रममा पनि विद्वान्हरूका बीच मतैक्य रहेको पाइँदैन। तिनै विद्वान्हरूले भिन्नाभिन्नै कोणबाट दिएका परिभाषा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

५ घनश्याम परिश्रमी, गजलको स्वरूप र बहरहरूको चिनारी तथा नेपाली गजलको सङ्क्षिप्त अभिरेखाङ्कन, ‘गजल सन्ध्या’मा प्रस्तुत कार्यपत्र, ने.रा.प्र.प्र. तथा भे.सा.स नेपालगञ्जको तत्त्वावधानमा आयोजित, २०६०, पृ २।

६ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. ३।

७ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. २,३।

- ने.रा.प्र.प्र.द्वारा प्रकाशित 'नेपाली बृहत् शब्दकोश अनुसार -गजलको अर्थ 'विशेषतः प्रेमका विषयमा शृङ्गारिक रसका कविता लेखिने एक प्रकारको फारसी छन्द वा त्यस्तै छन्दमा लेखिएको कविता हुन्छ ।'
- नेपाली शब्दसागर (वसन्तकुमार शर्मा नेपाल) अनुसार -गजलको अर्थ 'शृङ्गार वा प्रेमप्रसङ्गको कविता, कुनै छन्दोबद्ध नभई अन्तिम तुक मात्र हुने शृङ्गारिक कविता हो ।'
- ज्ञानमण्डल. वाराणसीबाट प्रकाशित बृहत् हिन्दी कोशअनुसार गजलको अर्थ यस्तो छ - 'फारसी उर्दूमा मुक्तक काव्यको एक भेद, जसको प्रधान विषय प्रेम हुन्छ ।'
- उर्दू हिन्दी कोश (शब्दलोक प्रकाशन वाराणसी)अनुसार गजल फारसी र उर्दूमा एक प्रकारको कविता, जसमा एउटै वजन र काफियाका अनेक शेर हुन्छन् र प्रत्येक शेरको विषय प्रायः एक अर्कासँग स्वतन्त्र हुन्छ ।'
- उर्दू हिन्दी कोश (सं.मुस्ताफा खाँ "मदाह")अनुसार ' गजलको अर्थका रूपमा उर्दू फारसी कविताको एक प्रकार विशेष, जसमा प्रायः पाँचदेखि एघार शेर हुन्छन् र हरेक शेरको कथ्य विषय फरक-फरक हुन्छ ।
- नालान्दा विशाल शब्द सागर (सं. श्री नवलजी)अनुसार 'गजल फारसी र उर्दूमा शृङ्गार रसको कविता हो'
- मराठी शब्द रत्नाकर (वासुदेव गोविन्द आप्टे) अनुसार 'गजलको अर्थ फारसी प्रेमकाव्यको एक विधा हुन्छ ।'
- मराठी व्युत्पत्ति कोश (कृ.पा. कुलकर्णी)अनुसार-'काव्यको एउटा विशिष्ट विधा, वृत्त विशेष, प्रेम विषयक कविता, फारसी छन्दमा लेखिएको यमकप्रधान प्रेमगीत^८ नै गजल हो' ।
- दि अक्सफोर्ड इङ्गलिश डिक्सनरीअनुसार 'गजल विशेषतः प्रेमसम्बन्धी वा रत्यात्मक, पुरानो, लयात्मक कविताको एकप्रकार साथै सीमित श्लोक (शेर) तथा उही अनुप्रास (काफिया) को आवृत्तिले पश्चिमी पद्यभन्दा पृथक् रचना हो ।'

- दि न्यू इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका अनुसार 'गजल सम्भवतः कसिदाको परिचयात्मक खण्डको स्वतन्त्र विस्तार भएको तथा यसमा प्रायःप्रेम कविता समावेश भएको हुन्छ'^९ ।
- चानन् गोविन्द पुरीका अनुसार - 'गजल उर्दू कविताको सशक्त र सर्वश्रेष्ठ काव्यको रूप हो'^{१०} ।
- रामदास नादारका अनुसार "गजल फारसी उर्दूमा प्रचलित मुक्तक काव्यको एक भेद हो'^{११} ।
- डा. वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार 'गजल भनेको वास्तवमा कविताको लघुरूप हो ।'
- टीकाराम उदासीका अनुसार- "विलक्षण शैलीमा भावको तीव्र विन्यास वा विषयको केन्द्रीयता भएको सरल, सुकोमल, सङ्क्षिप्त र प्रभावकारी पङ्क्तिपुञ्जहरूद्वारा निर्मित एक किसिमको गेयात्मक लयात्मक पद्य संरचना गजल हो'^{१२} ।"
- सनतकुमार वस्तीका अनुसार -"विशिष्ट भाव, शैली प्रभाव र पङ्क्तिपुञ्ज भएको अनुप्रासान्वित छन्दोबद्ध भाषिक संरचनालाई गजल भनिन्छ'^{१३} ।"

यसरी गजलको बारेमा विद्वान्हरूले जेजस्तो परिभाषा दिए तापनि त्यसलाई केलाउँदा कुनै ठोस एवं प्रामाणिक निष्कर्ष निकाल्न सकिँदैन । माथि उल्लिखित परिभाषाले त गजलको आंशिक पहिचान मात्र गर्न सकेको देखिन्छ । गजलको कुनै एक पक्षप्रति बढी भुकाउ राख्ने यी परिभाषाहरूमा गजलको समग्र स्वरूपप्रति सन्तुलित दृष्टि नपुगेको बुझिन्छ । त्यसैले गजलको बाह्य तथा आन्तरिक दुवै पक्षमाथि प्रकाश पार्ने र यसको सिङ्गो स्वरूपको परिचय दिने एउटा स्पष्ट परिभाषाको खाँचो देखिन्छ । गजलका समग्र तत्त्वहरूको पहिचान गरी तिनको सूत्रणद्वारा यसको सिङ्गो स्वरूपलाई एउटै वाक्यमा प्रकाशित गर्ने किसिमको एउटा परिभाषा दिने प्रयास यहाँ गरिएको छ । सो परिभाषा यसप्रकार छ :-

'सरल सुकोमल शैलीमा संरचित सङ्क्षिप्त, अनुप्रासयुक्त तथा प्रायः रागात्मक भावले सिँगारिएको गेयात्मक पद्य संरचना नै गजल हो ।'

९ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

१० चानन् गोविन्द पुरी, गजल एक अध्ययन, नईदिल्ली, सी.प्र.१९९१ ई. पृ. ३४ ।

११ रामदास नादार, उर्दू काव्यशास्त्रमै काव्यका स्वरूप, १९८१ ई. पृ. ९४ ।

१२ टीकाराम उदासी, पूर्ववत् पृ. ६ ।

१३ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. ४ ।

१.३ काव्यको उपविधाका रूपमा गजलको उद्भव

गजल उपविधाले यस युगमा निकै प्रश्रय पाएको छ, र लोकप्रियता पनि हासिल गरेको छ। खासगरी दक्षिण एसियाको विभिन्न भाषाका साहित्यिक फाँटमा यस विधाले हार्दिक निमन्त्रणा र स्वागत पाएको दृष्टिगत हुन्छ। ज्ञातव्य के छ, भने गजल अरबी शब्द भए पनि काव्य विधाका रूपमा यसको जन्म फारसी साहित्यको जमिनमा भएको हो। मूलतः फारसी र उर्दू साहित्यिक धरातलमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको र सर्वाधिक मौलाएको गजल विधालाई विधिवत् रूपमा फारसका शायर रोदकीले इसाको दसौं शताब्दीमा जन्माएका हुन् भन्ने भनाइ छ। यसका उन्नायक मानिन्छन् सादी सिराजी।

गजलको उद्भवको पृष्ठभूमि यस्तो छ :

अरबी भाषाको साहित्यमा 'कसिदा' नामक एक काव्यभेद छ। काव्यभेदका रूपमा प्रारम्भमा दुई वा चार पङ्क्तिमा रचिने र प्रणयगीतका रूपमा चिनिने 'तश्बीब'बाट कसिदा जन्मिएको हो। कसिदा शनै शनै राजा महाराजाहरूको प्रशंसा काव्यका रूपमा विकसित भयो। प्रणय गीतको महत्त्व बोकेको तश्बीब कसिदामा रूपान्तरित भएपछि प्रशंसा-काव्य बन्न पुगेकाले प्रेम-गीतका पक्षपातीहरूले पुनः यसलाई कसिदाबाट मुक्त गरे। अन्ततः यही तश्बीब नै फारसी साहित्यमा गजलका रूपमा जन्मी विकसित भएको हो। यसर्थ गजलको जन्म तश्बीबको गर्भबाट भएको हो भन्न सकिन्छ।^{१४}

१.४ गजलका गुण तथा विशेषताहरू

१.४.१ भाव :

गजल एउटा साहित्यिक सिर्जना विशेष भएकाले विषयवस्तु वा भाव यसका लागि पनि एउटा अनिवार्य घटक हो। कोरा वस्तुपरक अभिव्यक्तिले गजललाई निम्न श्रेणीको बनाइदिन्छ। यसले गर्दा प्रत्येक गजलकारले कुनै पनि विषय अभिव्यक्त गर्दा संवेगात्मक रूपमा गर्न सचेत हुनुपर्छ। यति हुँदाहुँदै पनि गजल लयात्मक, गेयात्मक लघुविधा भएकाले यसले आत्मसात् गर्ने भाव सूत्रात्मक र सङ्क्षिप्त हुनाका साथै अपेक्षाकृत बढी सुकोमल र सरल हुनु पनि आवश्यक छ, किनभने गजलको ध्येय वस्तुतः हार्दिक आनन्द हो, बौद्धिक विलास होइन।^{१५}

१४ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत्, पृ. ३।

१५ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत्, पृ. ५।

गजल शब्दको शाब्दिक अर्थ नै शृङ्गार रससँग सम्बन्धित भएकाले यसमा प्रेम भावनाको चित्रण हुनु स्वाभाविकै हो । अधिकांश गजलहरू शृङ्गारिक नै छन् तापनि यो शृङ्गार विषयको अभिव्यक्तिको मात्र सशक्त माध्यम भने होइन । अरबी भाषा र साहित्यका गम्भीर अध्येताहरूले गजलको प्रारम्भिक (इस्लामपूर्व) विषय स्त्रीहरूलाई उपदेश दिने, स्नेह र प्रणय भाव प्रकट गर्ने, दैनन्दिन जीवनका घात-प्रतिघात प्रष्ट्याउने एवं प्रचारित गर्ने थियो भनेका छन् । साथै त्यसवेला सुरा-सुन्दरी गजलको मूल विषय थिएन । उर्दूका शायर तथा लेखक मौलाना अल्ताफ हुसेन 'हाली'ले मूलतः गजलको रचना गजल शब्दबाट प्रकट हुने केवल प्रेमसम्बन्धी विषयहरूको अभिव्यक्तिका लागि भएको तर पछि त्यो रूप सुरक्षित रहन नसकेको धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । युग विशेषको सामाजिक जीवनले साहित्यलाई र त्यस युगको जीवनलाई प्रभावित गरेको हुन्छ, किनभने साहित्य समाज वा युग सापेक्ष हुन्छ । साहित्य समाजको उपज हो, कुनै शून्यको परिणति वा उपलब्धि अवश्य होइन । त्यसैले यसमा समय, समाज र चिन्तनमा अन्तहीन यात्रामा धेरै तत्त्वहरूको आगमन, विलयन र परिवर्तन हुँदै जान्छ । गजलका विषयमा पनि यो प्रसङ्ग लागु हुन्छ । प्रेम प्रणयको प्रस्तुति साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा गजल र गीतमा अपेक्षाकृत बढी भएको देखिन्छ, तर यसको अर्थ गजल प्रेमकै गीत वा प्रेमकै कवितामात्र पटककै होइन ।^{१६} समग्रमा गजल रचना संसारमा शृङ्गारका साथसाथै आजका युगजीवनको जटिल संवेदना, आशङ्का, सन्ताप, पीडा, आस्था, विश्वास र छट्पटी एवं युगका आक्रोश तथा विद्रोह जस्ता आवाजहरू पनि प्रस्तुत भएका छन् । गजल चाहे प्रेमका विषयमा लेखियून्, चाहे अरू विषयमा लेखियून्, यी सबै कुरा गजलकारको मानसिकतामा भर पर्ने कुरा हो । यसरी गजल जुनसुकै विषयमा लेखिए तापनि गहिरो भावले सिँगारिएको हुनुपर्छ होइन भने गजल 'गजल' नभएर 'फजल' बन्न पुग्छ ।

१.४.२ शैली

शैली गजलका लागि एउटा अनिवार्य तत्त्व हो । अन्य तत्त्वका तुलनामा गजलका लागि शैली महत्त्वपूर्ण हुन्छ, किनभने यसलाई अन्यविधाबाट पृथक् गराउनका लागि मीठो शैलीको आवश्यकता पर्छ । यो काव्यको एउटा भेद भए पनि अन्य काव्यका भेदहरूभन्दा यसको शैली फरक हुन्छ । गजलको अभिव्यक्तिको शैली सुन्दर, सहज, कोमल, भावनायुक्त, छरितो र हृदयस्पर्शी हुनु आवश्यक छ ।

१६ टीकाराम उदासी, पूर्ववत् पृ ८ ।

शैली लेखकको पहिचान हो । एउटै विषयमा लेखे पनि शैलीले गर्दा कुनै लेखकको सिर्जनाले उच्चता प्राप्त गरेको हुन्छ भने कुनै लेखकको सिर्जनाले चाहिँ त्यो प्राप्त गर्न सकेको हुँदैन । मूलतः सरलता, सङ्क्षिप्तता, नवीनता, प्रभाव वा असरजस्ता तत्त्वहरूको समष्टिगत संयोजनबाट गजलको शैलीले आकार ग्रहण गर्दछ, ^{१७} यहाँ ती बुँदाहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

१.४.२.१ सरलता

सरलता गजलको शैलीभित्र पर्दछ । शब्द चयनमा सरलता र आशयको प्रकटीकरणमा स्पष्टताले गजल प्रभावकारी बन्दछ । गजल लेखन सजिलो देखिए पनि त्यसमा भावको धारिलो प्रभाव सिर्जना गर्न सजिलो छैन । सरलता नै गजलको चुनौती हो । यसको शब्द-विन्यास सरल र सुन्दर हुनाका साथै यसको प्रभाव कोठे गायनसँग तुलनीय हुन्छ । गजल गेय विधा भएकाले समासबहुल र कठोर शब्द प्रयोग गर्नु यसका लागि अभिशाप नै बन्दछ । सुललित पद-पदावलीको प्रयोगले गजललाई गाउन सकिने बनाउँछ । गजल गेयात्मक भएन भने त्यसको कुनै मूल्य रहन्न । त्यसैले सरल शैलीको प्रयोग गजलका लागि अनिवार्य कुरा हो ^{१८}

१.४.२.२ सङ्क्षिप्तता

सङ्क्षिप्ततामा पूर्णता गजलको विशेषता हो । सूत्रात्मक शैलीमा संरचित गजल सफल मानिन्छ, भाष्यात्मक शैलीमा होइन । सङ्क्षिप्तता गजलको गुण हो भने वर्णनात्मकता चाहिँ दोष हो ^{१९} गजल दुई पङ्क्तिभित्र अनुभूति जगत्को चित्र उतार्ने सङ्केत प्रधान सूक्तिवत् संरचना भएकाले सङ्क्षिप्तता यसको शैलीगत विशेषता हो । तर सङ्क्षिप्तताको अर्थ अपूर्णता भने अवश्य होइन । शेरमा प्रयोग हुने शब्दको छनोट र व्यवहार यति सङ्गठित र प्रभावकारी हुनुपर्छ जसले गर्दा त्यसमा कुनै शब्दको कमी खट्किनु हुँदैन । कुनै शब्द अर्को शब्दसँग साट्न सकिने वा कुनै शब्दको बदला अर्को कुनै शब्द आउन सक्ने स्थिति पनि यसमा रहनु हुँदैन । यसमा प्रयोग गरिने विषय वा भाव अत्यन्त गहन र प्रभावकारी हुनुपर्छ ।

गजल थोरै पद्य संरचनामा धेरै कुरा व्यक्त गर्ने अभिव्यक्तिको माध्यम भएकाले यसमा प्रतीक, बिम्ब, उपमा, रूपक आदि अलङ्कार प्रविधिको पनि प्रयोग गरिन्छ । उपमा

१७ टीकाराम उदासी, गजल सिद्धान्त, समकालीन साहित्य, ने.रा.प्र.प्र. २०६० (असार-भदौ), पृ.४३ ।

१८ टीकाराम उदासी, २०५९, पूर्ववत् पृ.१० ।

१९ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ.५ ।

(तश्बीह) र रूपक (इस्तआरा), बिम्ब, प्रतीकको प्रयोग वर्णनलाई सुन्दर र गहन बनाउनका लागि मात्र प्रयोग गरिनुपर्छ, चटक देखाउनका लागि होइन । गजल कुनै विषयमा कोरा विवरण, सतही चित्रण र वर्णनात्मक प्रस्तुति नभएर त्यसको साङ्केतिक एवं मार्मिक उद्घाटन गर्ने सशक्त काव्यरूप हो । त्यसैले सङ्क्षिप्तता गजलको महत्त्वपूर्ण शैलीपक्ष हो ।^{२०}

१.४.२.३ नवीनता

मानव सभ्यताको इतिहासदेखि वर्तमानसम्मको समय यात्रामा विषयगत विविधता पाइए तापनि एउटै युग र समाजका सन्दर्भमा प्रायः समान विषयहरू विद्यमान रहेका देखिन्छन् । वस्तुतः एउटै विषयवस्तु वा भाव धरातलमा लेखिए पनि अन्यका सापेक्षतामा नितान्त नवीनता र मौलिकता लिएर प्रस्तुत हुने सिर्जनात्मक शैलीद्वारा नै कुनै पनि लेखकीय प्रतिभाको पहिचान गर्न सकिन्छ । बारम्बार भनिसकिएको कुरालाई पुनरुक्ति गर्नु गजलको उद्देश्य होइन बरु कतै कसैले व्यक्त गरेको भाव वा विषयलाई पनि अत्यन्त नवीन ढङ्गले प्रकट गर्नु यसको अभिप्राय हो । सिर्जनामा नवीनता गजलको महत्त्वपूर्ण शैली हो ।^{२१}

१.४.२.४ तासीर (प्रभाव वा असर)

विषयवस्तु वा कथ्यको आकर्षक प्रस्तुतिद्वारा गजलमा विशिष्ट प्रभाव वा असरको प्रकटीकरण हुन्छ ; यसलाई उर्दूमा 'तासीर' भनिन्छ । विशिष्ट प्रभावको चमत्कार नै गजलको मूल प्राप्ति हो ।^{२२} प्रभाव नै गजलको शेरमा हुने महत्त्वपूर्ण खुबी हो । यसको अभावमा गजलले पाठक वा श्रोतालाई आकर्षित गर्न सक्दैन । जबसम्म कुनै शेरले हृदयको गहिराइमा पुगेर बारम्बार पढ्न वा सुन्नका लागि पाठकलाई प्रेरित गर्दैन एवम् हृदय र मस्तिष्कमा कुनै प्रभाव पार्दैन भने त्यस शेरको कुनै महत्त्व रहँदैन । कुनै शेरमा भाव जति उच्च र शब्द जति सुन्दर किन नहोस् ; त्यसमा प्रभाव वा तासीर छैन भने त्यस शेरमा केही पनि हुँदैन । कथ्यको सटीक, मार्मिक र प्रतीकात्मक अभिव्यक्तिद्वारा गजलमा तासीरको सृजना हुन्छ, र यसले पाठक श्रोतालाई चुम्बकले फलामलाई तानेभैं आकर्षण गर्छ ।^{२३} यसप्रकार गजलमा तासीरको ठूलो महत्त्व रहेको हुन्छ ।

२० टीकाराम उदासी, पूर्ववत् पृ. ४४ ।

२१ टीकाराम उदासी, पूर्ववत् पृ. ४४।

२२ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. ११ ।

२३ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. ४४ ।

१.५ गजलका तत्त्वहरू

गजल विभिन्न पङ्क्तिपुञ्जको समष्टिगत रूप हो । अर्थात् गजलका प्रत्येक शेर एक विशेष रूपले बनेका पङ्क्तिपुञ्जहरू हुन् भने गजल ती शेरहरूको समाहार वा सङ्कलन हो । गजलको पङ्क्तिपुञ्जभिन्न निम्न बुँदाहरू रहेका हुन्छन् :

१.५.१ शेर

गजल भनेको नै शेरहरूको समष्टि रूप हो । दुई दुई पङ्क्तिका विभिन्न गुच्छाहरू हुन्छन् र यस्ता पङ्क्ति गुच्छाहरूलाई 'शेर' भनिन्छ ।^{२४} शेर अरबी भाषाको शब्द हो र यसको शाब्दिक अर्थ 'कपाल' हुन्छ । शेरको प्रथम वा माथिल्लो पङ्क्तिलाई 'मिसर-ए-उला' र द्वितीय वा तल्लो पङ्क्तिलाई 'मिसर-ए-सानी' भनिन्छ ।^{२५} हरेक शेरको मिसर-ए-उलाले कुनै विषयको उपस्थापन गर्दछ र मिसर-ए-सानीले त्यसलाई निरूपणसहित पुष्टि गर्दछ । प्रायः गजलमा कम्तीमा पाँच र बढीमा एघार सङ्ख्याका शेरहरूको सङ्कलन हुन्छ ।^{२६} गजलमा शेर सङ्ख्याबारे मतैक्य पाइँदैन । यो सङ्ख्या कतै सातदेखि बाह्र वा वीस पच्चीस सम्म, कतै पाँचदेखि पन्ध्रसम्म उल्लेख भएको पाइन्छ । एउटा गजलमा कम्तीमा पाँच शेर हुनुपर्दछ, भन्ने काव्यशास्त्रीय मान्यता छ, तापनि कतिपय फारसी र उर्दूका गजलकारहरूले नै चार शेरका मात्र गजलहरू रचेको देखिन्छ । पाँच शेरभन्दा अधिकतम शेरहरूको कुनै पनि निश्चित सङ्ख्या काव्यशास्त्रमा निर्धारण गरिएको पनि पाइँदैन । गजल गेय विधा भएकाले यसमा धेरै शेर हुनु राम्रो पनि मानिँदैन । औसत गजलहरू पाँच शेरदेखि तेह्र शेरसम्मका हुन्छन् । सामान्यतया एक्काईस वा बाईस शेरभन्दा बढी शेरका गजलहरू देखिँदैनन् । प्राचीन काव्यशास्त्रीहरूको कथन के छ, भने गजलका शेरहरूको सङ्ख्या विषम हुनुपर्दछ, तर यस नियमलाई कडाइका साथ परिपालना गरिएको भने पाइँदैन ।^{२७}

गजलका प्रत्येक शेरहरू यद्यपि एउटै बहरमा सम्बद्ध हुन्छन् तथापि विषयवस्तुका दृष्टिले तिनको स्वतन्त्र अस्तित्व रहेको हुन्छ । सबै शेरमा एउटै विषयवस्तु क्रमबद्ध रूपमा अगाडि बढेको छ, भने त्यस्तो गजललाई 'मुसलसल' र एउटै विषयवस्तुको विकास नभई भिन्नभिन्न विषयवस्तुको प्रयोग भएको छ, भने 'गैरमुसलसल' भनिएको पाइन्छ ।^{२८} गजल

२४ कृष्णहरि बराल, गीत सिद्धान्त र इतिहास, २०५९, पृ. ३१६

२५ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् पृ. ५

२६ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. ४

२७ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत्, पृ. ६

२८ कृष्णहरि बराल, पूर्ववत्, पृ. ३१६ ।

एउटै विषयमा रचिएको भए तापनि चारभन्दा कम्ती शेर हुनु पनि यसका लागि राम्रो मानिँदैन ।

१.५.२ काफिया

काफिया अरबी भाषाको पुलिङ्गी शब्द हो र यसको शाब्दिक अर्थ 'बारम्बार आउने' भन्ने हुन्छ । काफियाको अर्थ अनुप्रास वा तुक हो ।^{२९} गजलमा काफियाको सर्वाधिक महत्त्व रहन्छ । काफियाविना गजल बन्नै सक्दैन । त्यसैले गजलरूपी शरीरको मुटुको रूपमा काफियालाई लिइन्छ । काफियाको शुद्ध र समुचित प्रयोगले नै गजललाई जीवन्त बनाएको हुन्छ । काफियामा स्वर मात्राको समता हुनुपर्छ । स्वर मात्रामा अलिकति पनि गडबडी वा असन्तुलन नभएको अनुप्रासयुक्त अर्थात् तुक मिलेको शब्द, शब्दांश वा अक्षर नै काफिया हो । यो रदीफभन्दा पूर्व प्रयोग हुन्छ । अर्को भाषामा भन्दा अनुप्रासयुक्त पद, पदावली अक्षर वा अक्षर वा अक्षर समूहलाई नै काफिया भनिन्छ । मतलाका दुवै मिसरा र अन्य अन्य शेरहरूका मिसर-ए-सानीमा काफियाको प्रयोग हुन्छ । भाँड्ने, माड्ने, गाड्ने, छाड्ने, तथा हुने, छुने, रुने, धुनेजस्ता स्वरहरूको समता भएका शब्दहरू नै काफियाको रूपमा गजलमा प्रयोग हुन्छन् । स्वरको सन्तुलन नमिलेका शब्दहरूलाई काफियाको रूपमा लिनु हुँदैन । बास, काल, राम, हात, माझजस्ता शब्दहरूमा स्वरको समता भए पनि यस्ता शब्दहरू हम काफियाका रूपमा प्रयोग हुन सक्दैनन् ।^{३०} सहर, नजर, बदर, प्रखर, सगर तथा हिसाब, प्रभाव, चुनाव, दवावजस्ता शब्दहरू भने हम काफियाका रूपमा प्रयोग हुन सक्छन् । तर यिनका हिसाबको 'हि' प्रभावको 'प्र', चुनावको 'चु' र दवावको 'द' भने काफियाअन्तर्गत पर्दैनन् ।

उदाहरणका लागि :

साथ पाउन सक्थौ भने मायामा सधैं गति हुन्छ
साथ गुम्न गयो भने मायामा निकै खति हुन्छ ।^{३१}
नदेऊ चोट त्यसै पनि रोइरोई थाकेको छु
गुमाएर सबै थोक व्यथा मात्रै राखेको छु ।^{३२}

२९ कृष्णहरि बराल, पूर्ववत् पृ. ३१७ ।

३० घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत्, पृ ६ ।

३१ राजेन्द्र पौडेल, **तिम्नो रूप तिम्नो माधुर्य**, गीत गजल सङ्ग्रह, २०६० पृ.८० ।

३२ भोला धरातल, **गुलाबका पत्रहरू**, ग.सं.२०६२, पृ.१७ ।

माथिको पहिलो गजलमा प्रयोग भएको गति, खति, दोस्रोमा प्रयोग भएको थाकेको, राखेको जस्ता शब्दहरू काफिया हुन् ।

१.५.३ रदीफ

प्रत्येक शेरमा काफियाका पछाडि दोहोरिने शब्द वा शब्द समूहलाई रदीफ भनिन्छ । रदीफ अरबी शब्द हो र यसको शाब्दिक अर्थ 'घोडा वा ऊँटमा पछाडि बसेको व्यक्ति' तथा 'गजलमा काफियाभन्दा पछाडि आउने शब्द' भन्ने हुन्छ । गजलमा रदीफ मतलामा दुवै मिसरामा र अन्य शेरहरूमा दोस्रादोस्रा^{३३} पङ्क्तिमा काफियाको प्रयोग पछि आउने गर्छ । रदीफ गजलहेतु काफियाभै अनिवार्य तत्त्व भने मानिँदैन तथापि यसको प्रयोगले गजलको सौन्दर्य प्रसाधनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने र गायनमा श्रुतिमधुरसमेत हुने हुनाले अधिकांश गजलकारहरू यसलाई त्याग्न सक्दैनन् । सिकारु वा नवोदित गजलकारहरूमध्ये कतिपयले त रदीफलाई नै अनिवार्य तत्त्व ठान्दछन् बरु उनीहरू काफियालाई महत्त्व दिँदैनन् । वस्ततः बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने काफियाविनाको गजल बन्ने सक्दैन तर रदीफविना गजल बन्न कुनै व्यवधान उत्पन्न हुँदैन ।^{३४} रदीफ प्रयोग भए नभएका आधारमा गजललाई मुरदफ र गैरमुरदफ गरी दुई भागमा बाँडिएको पाइन्छ । रदीफ प्रयोग गरिएको गजललाई मुरदफ भनिन्छ भने नगरिएका गजललाई गैरमुरदफ भनिन्छ । प्रस्तुत गजलमा आएका रेखाङ्कित शब्द रदीफका रूपमा आएका छन् ।

दुनियाँको शरणमा पर्नु नपर्ला,
माया यत्रो पाएपछि मर्नु नपर्ला ।^{३५}

१.५.४. मतला

गजलको पहिलो शेरलाई मतला/मत्ला भनिन्छ । मतलाको शाब्दिक अर्थ 'उदय हुनु' वा 'आरम्भ हुनु' भन्ने हुन्छ ।^{३६} एकभन्दा बढी मतलाहरू पनि गजलमा प्रयोग हुन सक्छन् । यदि त्यसो भएमा त्यसलाई 'हुस्नेमतला' भन्ने गरिएको पाइन्छ^{३७} भने कसैले मतलायुक्त प्रथम शेरलाई 'मतला-ए-उला' र त्यसपछिका शेरहरूलाई 'मतला-ए-सानी' भन्ने गरेका छन् । तर, गजलमा प्रायः एउटै मतलाको प्रयोग गरिने र त्यो पहिलो शेर नै हुने गरेको पाइन्छ । मतलाका दुवै मिसरामा उपयुक्त काफिया र रदीफको प्रयोग हुन्छ । मतलामा

३३ कृष्णहरि बराल, पूर्ववत्, पृ. ३१७ ।

३४ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् पृ. ७ ।

३५ नारायण निराशी, 'अन्धोप्रेम' गजलकाव्य, अप्र. ।

३६ कृष्णहरि बराल, पूर्ववत्, पृ. ३१६ ।

३७ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. ४५ ।

प्रयोग भएको काफियालाई अनुसरण गरेर हरेक शेरका दोस्रो मिसरामा काफियाहरू निर्माण गरिन्छन् । मतलाका दुवै मिसरा अनुप्रासयुक्त नहुन पनि सक्छन् किन भने यो अपवाद हो, नियम होइन । काव्यशास्त्रमा पनि गजलको मतला अनुप्रासान्त हुनैपर्छ भनी अनिवार्य गरिएको छैन तर पनि यो नियम रूढ बनिसकेको छ । त्यसैले गजल भनेपछि मतला अनिवार्य जस्तै देखिन्छ । वस्तुतः मतलाको व्यवस्थापनले गजललाई श्रुतिमधुर बनाउनका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । गायकले गजल गाउँदाखेरि प्रत्येक शेरहरू पछि मतलाको पुनरावृत्ति गर्छन् । जसबाट एक प्रकारको श्रुतिमधुरता र झङ्कारमयता प्रकट हुन्छ । यसर्थ काफिया र रदीफ दुवै मिसरामा सन्तुलित रूपमा प्रयोग भएको मतला हुनु गजलका लागि आवश्यक नै ठान्नु उपयुक्त हुन्छ ।^{३८}

मतलाको एउटा उदाहरण यस्तो छ :

मनको प्यास कहाँ पुगी, मेटूँला भन्ने थ्यो,
कतिखेर तिमीलाई, भेटूँला भन्ने थ्यो ।^{३९}

१.५.५. मकता/मक्ता

गजलको अन्तिम शेरलाई मकता/मक्ता भनिन्छ । अरबीमा मकतालाई मक्ता भनिन्छ । यस शब्दले 'समाप्ति' वा 'काटिएको' भन्ने अर्थ बुझाउँछ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने मकता भनेको गजललाई टुङ्ग्याउने अवयव वा अन्तिम शेर हो । सामान्यतः मकता गजलको अन्तिम शेर हुने शेरको पाइन्छ तर कहिलेकाहीं यो जुनसुकै शेर पनि हुनसक्छ । मकताविहीन गजलहरू पनि लेखिएका छन् भने एकभन्दा बढी मकताहरू प्रयोग भएका गजलहरू छन् भने पहिलोलाई 'मकता-ए-उला' र अरूलाई 'मकता-ए-सानी' भनिन्छ । जुन शेरमा गजलकारको उपनाम वा 'तखल्लुस' प्रयोग हुन्छ^{४०} त्यसलाई मकता भनिन्छ । कसैले गजलका लागि मकता अनिवार्य तत्त्व हो भनेका छन् । तर यो शब्दको चमत्कार र कलात्मक प्रस्तुति भएको बेला आवश्यक पर्दछ होइन भने पर्दैन । यदि गजलकारले गजलमा मकताको प्रयोग कुशलतापूर्वक गर्दछ भने त्यसले कुनै पनि विषयको एक अङ्ग बनेर शेरमा सौन्दर्य उत्पन्न गर्दछ नत्र जथाभावी यसको प्रयोग गरिन्छ भने अर्थको अनर्थ लाग्नुको साथसाथै साङ्गीतिकताको अभावसमेत खट्किन्छ ।

१.५.६. तखल्लुस

३८ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् पृ. ७ ।
३९ नारायण निराशी, पूर्ववत् ।
४० घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत्, पृ. ७ ।

तखल्लुस भनेको कविको छोटो नाम वा उपनाम हो । गजलसिद्धान्तका केही व्याख्याताहरूले तखल्लुस प्रयोग नभएको शेरलाई मकता भन्न मिल्दैन पनि भनेका छन् । वस्तुतः यो भनाइ युक्तिसङ्गत छैन । यदि अन्तिम शेरभन्दा पूर्ववर्ती शेरहरूमा गजलकारले तखल्लुस प्रयोग गरेमा त्यो शेर नै मकता बन्दैन । मकता भनेको गजललाई टुङ्ग्याउने अन्तिम शेर हो जसमा गजलकारले तखल्लुस प्रयोग गर्न पनि सक्छ ; नगर्न पनि सक्छ ।^{४१} तखल्लुस गजलार्थ अपरिहार्य तत्त्व भने होइन । यसको प्रयोग मूलतः अर्थको चमत्कारका लागि गरिएको हुन्छ । तखल्लुस प्रयोग भएका मकताका केही शेरहरू यस्ता छन् :

बालुवामा 'बूँद' सरी खेर जाने हो कि,
यति कुरा सम्झीसम्झी रुन सकिएन ।

घृणा लाख गर्ला कसैले तँ प्रेम गरिराख 'किसन'
यसैमा हेर तेरो ओठमा नाच्ने खुसी उमङ्ग हुन्छ ।^{४२}

लुकाएर कति राख्ने हृदयमा चोटहरू,
'घनु' तैले 'मनु'सँग गाँठी कुरा खोले हुन्छ ।^{४३}

४१ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् पृ ८ ।

४२ किशन थापा अधीर, कल्पतरु, गजल विशेषाङ्क, २०६१, पुष-फागुन ।

४३ घनश्याम परिश्रमी, जून चुहेको रात, २०६०, पृ. ४।

१.६ शास्त्रीय लय (बहर)

कुनै निश्चित छन्दसूत्रका आधारमा निर्माण हुने र धेरै लामो समयदेखि गजलका क्षेत्रमा प्रचलित परम्परागत छन्द वा बहरद्वारा निर्माण हुने लय नै शास्त्रीय लय हो । संस्कृत, हिन्दी र नेपालीमा भैं उर्दू, फारसी कवितामा विविध शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग पाइन्छ र यस्ता छन्दलाई उर्दू पिङ्गल शास्त्रमा बहर भनिन्छ ।^{४४} उर्दू फारसी गजलमा बहर अरकानबाट बन्दछन् । अरकान भनेको संस्कृत छन्दको गण व्यवस्था जस्तै हो । गण वा वजन पनि विविध वर्ण वा रुकुनबाट तयार हुन्छन् । दुईवटा अरकान पाँच अक्षर तथा छवटा चाहिँ सात अक्षर गरी आठ अरकानबाट उन्नाईसवटा बहरको निर्माण हुने तथा तीमध्ये पन्ध्रवटा प्रसिद्ध भएको कुरा उल्लेख छ ।^{४५} यीमध्ये सातवटा बहर एउटै रुकुनको पुनरुक्तिबाट तथा आठवटा दुई वा सोभन्दा बढी रुकुनको पुनरुक्ति एवं अरकानबाट बन्ने गर्दछन् । एउटै रुकुनको पुनरुक्तिबाट बन्ने सातवटा बहर यसप्रकार^{४६} छन् :

१. हजज २. रजज ३.रमल ४. कामिल

५. वाफिर ६. मुतकारिब ७.मुतदारिक

यस्तै दुई वा सोभन्दा बढी^{४७} रुकुनको पुनरुक्तिबाट बन्ने आठ बहर यसप्रकार छन् :

१. मुजारअ २. सरीअ ३. मुनसर्ज ४.मुक्तजीव

५.खफीफ ६.मोहवतस् ७.तबील ८. बसीत

उपर्युक्त बहरहरू निम्नअनुसार आठ^{४८} अरकान वा गणद्वारा तयार हुन्छन् । ती अरकान निम्न छन् :

फाइलुन्, मुस्तफेलुन्,फऊलुन्, फाइलातुन्,मफउलत,मफाइलन,मफाअलतन, मफाअलितन ।

हिन्दी गजलका अध्येता चानन् गोविन्द पुरीले उर्दू गजलमा पैतालीस वटा बहरहरू भएको उल्लेख गर्दै तेह्रवटा बहरहरू कठिन भएकाले खासै प्रचलनमा नभएका र अन्य बाईसवटा सरल हुनाले प्रचलित रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । पुरीले हिन्दी गजलमा प्रयोग भएका शास्त्रीय बहरहरूको अरकान वा रुकुन व्यवस्थालाई देखाए तापनि बहरको खास नाम भने प्रस्तुत गरेको पाइँदैन ।

४४ घनश्याम परिश्रमी, यो मौसम, गजलसङ्ग्रह, २०५०, पृ.८७ ।

४५ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ.१६,१७ ।

४६ घनश्याम परिश्रमी, २०६० पूर्ववत् पृ १२ ।

४७ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ.१७ ।

४८ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ.१७ ।

गजलमा प्रयोग हुने शास्त्रीय छन्द वा बहरका बारेमा पूर्ववर्ती समयमा नेपाली गजलकार एवं गजलअध्येताहरू कसैले पनि खासै चर्चा गरेको पाइँदैन । केही अध्येताहरूले चर्चा गरेका भए पनि ती अपूर्ण मात्र होइनन् केही त्रुटिपूर्णसमेत देखिन्छन् । गजलकार मनु ब्राजाकीले 'गजल एक चर्चा' भन्ने लेखमा उन्नाईस थरीका बहरहरूको अरकान व्यवस्थालाई प्रस्तुत गरेका छन् तर ती बहरहरूका नाम छैनन् । यसका साथै कृष्णहरि बरालले 'गीत : सिद्धान्त र इतिहास २०५९' मा शास्त्रीय बहरहरूका बारेमा आंशिक चर्चा गरेका छन् । यो पनि अपर्याप्त र अस्पष्ट देखिन्छ । गजलको शास्त्रीय बहरको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने क्रममा सबभन्दा बढी तर्कपूर्ण र अनुसन्धानमूलक लेख लेख्ने पहिला अनुसन्धाता घनश्याम परिश्रमी हुन् । उनीद्वारा लिखित "गजलको स्वरूप र बहरको चिनारी तथा नेपाली गजल परम्पराको सङ्क्षिप्त अभिरेखाङ्कन" शीर्षकको कार्यपत्र नै यसको उदाहरण हो । उक्त कार्यपत्र २०६०-१२-२०/२१ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान तथा भेरी साहित्य समाज नेपालगञ्जको संयुक्त तत्त्वावधानमा आयोजित 'गजलसन्ध्या' कार्यक्रममा प्रस्तुत भएको थियो । उक्त कार्यपत्रमा शास्त्रीय बहरहरूका बारेमा चर्चा परिचर्चा मात्र गरिएको थिएन, सूत्र र उदाहरण पनि दिइएको थियो ।

शास्त्रीय बहरहरूको थप अध्ययन तथा अनुसन्धानका क्रममा नारायण निराशीको "गजलका शास्त्रीय बहरहरूको परिचय तथा मूल्याङ्कन" शीर्षकको लेख 'कल्पतरु' त्रैमासिक (२०६१, चैत्र-२०६२ जेष्ठ, पृ. ३३)मा प्रकाशित भएको देखिन्छ । सो लेख भने परिश्रमीको भन्दा पनि प्रभावकारी देखिन्छ । जसमा शास्त्रीय बहरहरूको केही थप सूत्र तथा उदाहरण दिइएको पाइन्छ । यसर्थ, गजल लेख्ने, अनुसन्धान गर्ने तथा गजलप्रेमीहरूका लागि पनि उक्त लेखले ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ ।

गजलका बहरको पहिचान गर्नुपूर्व यसमा प्रयोग हुने केही विशेष शब्दहरूको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ ; जसलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१.६.१ बहरमा प्रयोग हुने केही शब्दको परिचय

क) अरकान

अरकान भनेको रुकुनको बहुवचन वा रुकुनहरूको समूह हो । यिनै अरकानहरूको संयोजनबाट बहरहरूको निर्माण हुन्छ । उर्दू वृत्तशास्त्रले गजल संरचनार्थ अनेकौं बहरहरू निर्दिष्ट गरेको छ । भ्रण्डै पचासवटा बहरहरू गजल निर्माणका लागि

तोकिएका छन् । जुनप्रकारले हिन्दी पिङ्गलशास्त्रमा यगण, तगण आदिको धारणा प्रचलित छ, उसै प्रकारले उर्दू छन्दशास्त्रमा पनि फऊलुन्, फाइलातुन् आदिको प्रचलन छ । यिनलाई रुक्न वा रुकुन भनिन्छ ।^{४९} त्यही रुक्नको समूह नै अरकान (अर्कान) हो ।^{५०}

ख) जमिन

जमिन भन्नाले गजलको बहर रदीफ र काफियाको बोध हुन्छ ।^{५१} जुन गजलमा एकै बहर, रदीफ र काफियाको प्रयोग हुन्छ, त्यसलाई नै जमिनको गजल भनिन्छ ।

ग) वजन

कुनै शब्द वा शब्द समूहको लघु गुरु क्रम वा मात्राक्रम वजन हो । गजलको पहिलो मिसरा जुन वजनमा हुन्छ, त्यही वजनमा अन्य मिसराहरू हुन्छन् ।^{५२}

घ) रुक्न/रुकुन

रुकुन त्यो शब्द वा पद हो जसबाट बहरको निर्माण हुन्छ । संस्कृत हिन्दी छन्दशास्त्रमा वर्णित वृत्तका लागि जसरी आठ गणको निर्धारण भएको पाइन्छ, त्यसैगरी उर्दू छन्दशास्त्रमा पनि पनि रुक्नको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । नारायण निराशीले पूर्वउल्लिखित लेखमा निम्न आठ वटा रुक्नका चर्चा गरेका छन् ।^{५३}

१. मफाईलुन् (ISSS)	२. मुस्तफ्इलुन् (SSIS)	३. फाइलातुन् (SIS)
४. फऊलुन् (ISS)	५. फाइलुन् (SIS)	६. मुतफाइलुन् (IISIS)
७. मुफाइलतुन् (ISIS)	८. मुफुललातु (SSSI)	

ङ) जिहाफ

रुकुनमा आउने परिवर्तनलाई जिहाफ भनिन्छ । यसले अरकानमा परिवर्तन गराउँछ ।^{५४} जिहाफको शाब्दिक अर्थ 'निशानामा तिरलाई लगाउनु' भन्ने हुन्छ ।

४९ नारायण निराशी, गजलका शास्त्रीय बहरहरूको परिचय तथा मूल्याङ्कन, कल्पतरु, त्रैमासिक २०६१, चैत्र-२०६२ जेष्ठ, पृ. ३३ ।
 ५० देवी नेपाल, छन्द-पराग, भुँडी पुराण प्रकाशन, काठमाडौं, २०६२, पृ ११२ ।
 ५१ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३३ ।
 ५२ जगन्नाथ, गजलके शिल्प विधान, पटना, पुष्कर प्रकाशन, सन् १९९७, पृ. ३१ ।
 ५३ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।
 ५४ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

१.६.२ बहरका प्रकार

गजलका बहरहरूलाई मुख्यतः तीन किसिमले वर्गीकरण गरिएको छ । ती यसप्रकार छन् :

- १.६.२.१ मुफरद बहर (मूल छन्द)
- १.६.२.२ मुरक्कब बहर (मिश्रित छन्द)
- १.६.२.३ मुजाहिफ बहर (परिवर्तित छन्द)

१.६.२.१ मुफरद बहर :

मुफरद बहरअन्तर्गत हजज, रजज, रमल, मुतकारिब, मुतदारिक, कामिल, वाफिर नामका सातवटा बहरहरू पर्दछन् । यी बहरअन्तर्गत पर्ने बहरहरूका केही उदाहरण र सूत्र यसप्रकार छन् :

- १.६.२.१.१ क) बहरे हजज मुसम्मन सालिम : पिङ्गल छन्द -विधाता
मफाईलुन् + मफाईलुन् + मफाईलुन् + मफाईलुन्
ISSS ISSS ISSS ISSS

जस्तै:

यता हेच्यो यतै मेरा नजरमा राम प्यारा छन्
उता हेच्यो उतै मेरा नजरमा राम प्यारा छन् ।

-मोतीराम भट्ट

भलै तिम्रो परेलीले नबानेको भए हुन्थ्यो
परै देखी इशाराले नतानेको भए हुन्थ्यो ।

- नारायण निराशी

सरासर् भूल करते हैं उन्हे जो प्यार करते हैं
बुराई कर रहे हैं और अस्वीकार करते हैं ।^{५५}

-जयशङ्कर प्रसाद

- १.६.२.१.१ ख) बहरे हजज मुसद्दस सालिम
मफाईलुन् + मफाईलुन् + मफाईलुन्
ISSS ISSS ISSS
म तिम्रो यादले मर्ने भएँ प्यारी,
सके आजै त्यता सर्ने भएँ प्यारी ।^{५६}

- नारायण निराशी

- १.६.२.१.१ ग) बहरे हजज मुरब्बा सालिम
मफाईलुन् + मफाईलुन्
ISSS ISSS

^{५५} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.३४ ।

^{५६} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.३४ ।

तिमीसङ्गै म जान्छु है,
भनेस् छिट्टै, म लान्छु है ।^{५७}

१.६.२.१.२ क) बहरे रजज मुसम्मन सालिम (पिङ्गल छन्द - हरिगीतिका)
मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
ऐ दिल मुभ्ने ऐसी जगहले चल जहाँ कोई न हो ।^{५८}

आँधी बढ्यो छाती जल्यो, बाढी छ यो आँखाभरि,
आशा मच्यो आस्था ढल्यो, बाढी छ यो आँखाभरि ।

प्रभाती किरण

ख) बहरे रजज मुसद्दस सालिम
मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
मायालुले मीठो नबोले के भयो,
गाँठी कुरा सारा नखोले के भयो ।
- नारायण निराशी

ग) बहरे रजज मुरब्बा सालिम
मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
माया गरौं भन्दै छु म
सङ्गै मरौं भन्दै छु म ।
नारायण निराशी

१.६.२.१.३ क) बहरे रमल मुसम्मन सालिम
फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलातुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
दैव राजै भाग्य हाम्रो फोरिएको देख्छु साथी
मन्दिरैका मूर्ति घन्टी चोरिएको देख्छु साथी ।^{५९}
-नारायण निराशी

ख) बहरे रमल मुसद्दस सालिम
फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलातुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

^{५७} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.३४ ।

^{५८} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.३४ ।

^{५९} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.३५ ।

बिम्ब आँखाभिन्न छायो आज प्यारी
खालि तिम्रो याद आयो आज प्यारी ।

- नारायण निराशी

ग) बहरे रमल मुरब्बा सालिम
फाइलातुन् + फाइलातुन्
SIS SSS
दूर डेरा सार भन्छ्यौ
गर्छु माया मार भन्छ्यौ ।

नारायण निराशी

१.६.२.१.४ क) बहरे मुतकारिब मुसम्मन सालिम (पिङ्गल छन्द भुजङ्गप्रयात)
फऊलुन् + फऊलुन् + फऊलुन् + फऊलुन्
ISS ISS ISS ISS
इ सानै उमेरदेखि मन् हर्न लेगे,
यिनै सुन्दरीले जुलुम् गर्न लागे । -मोतीराम भट्ट

नसोधी गयौ है, जवानी मलाई,
सुनाई पुरानै कहानी मलाई ।^{६०} -शीतल 'मन्दाकिनी'

नयाँ प्रेम प्याला खन्यायौ मलाई
म मान्दा नमान्दै मनायौ मलाई ।^{६१}

-नारायण निराशी

ख) बहरे मुतकारिब मुसद्दस सालिम
फऊलुन् + फऊलुन् + फऊलुन्
ISS ISS ISS
यही जिन्दगी खेल भा' छ
सधैँहत्कडी नेल भा' छ ।

-नारायण निराशी

ग) बहरे मुतकारिब मुरब्बा सालिम
फऊलुन् + फऊलुन्
ISS ISS
टुकी भैं जलें म
असाध्यै गलें म ।

-नारायण निराशी

^{६०} गरिमा, वर्ष २२, अङ्क, ९, पूर्णाङ्क २६१, भदौ २०६१ पृ.१५ ।

^{६१} नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

१.६.२.१.५ क) बहरे मुतदारिक मुसम्मन सालिम (पिङ्गल छन्द -स्रग्विणी)
 फाइलुन् + फाइलुन् + फाइलुन् + फाइलुन्
 ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
 गम छुपाते रहे मुस्कुराते रहे
 महफिलों महफिलों गुनगुनाते रहे । - वशीर बद्र

घाउको दर्दले बल्किएँ सङ्गिनी
 मृत्युको शोकले थल्लिएँ सङ्गिनी ।^{६२}
 -नारायण निराशी

ख) बहरे मुतदारिक मुसद्दस सालिम (पिङ्गल छन्द -महालक्ष्मी)
 फाइलुन् + फाइलुन् + फाइलुन्
 ऽऽ ऽऽ ऽऽ
 आज माटो दुखेको छ है
 रोग पक्कै लुकेको छ है ।^{६३}
 फूलको कोपिला भर्छ कि
 फाक्रिँदा फाक्रिँदै मर्छ कि ।
 -नारायण निराशी

ग) बहरे मुतदारिक मुसद्दस सालिम (पिङ्गल छन्द -विमोह)
 फाइलुन् + फाइलुन्
 ऽऽ ऽऽ

१.६.२.१.६ क) बहरे कामिल मुसम्मन सालिम (पिङ्गल छन्द -प्रमदानन)
 मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन्
 ॥ऽऽ ॥ऽऽ ॥ऽऽ ॥ऽऽ
 दिनको पचास त के हजार पटक् कती समभाउनु
 म गरीबका घरमा हरे तिमिले यसोरी न आउनु ।^{६४}

ख) बहरे कामिल मुसद्दस सालिम
 मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन्
 ॥ऽऽ ॥ऽऽ ॥ऽऽ
 प्रिय आज जून खसे सधैं सुख मिल्छ कि
 मुटु माभ्र वास बसे सधैं सुख मिल्छ कि ।
 -नारायण निराशी

६२ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३५

६३ घनश्याम परिश्रमी, भिभिरि मासिक, कात्तिक २०६१,

६४ सङ्गीतचन्द्रोदय, पृ. ३

ग) बहरे कामिल मुरब्बा सालिम (पिङ्गल छन्द -संयुक्ता)
 मुतफाइलुन् + मुतफाइलुन्
 ॥५५ ॥५५
 विषको घडा, नभरे प्रिया,
 अहँ बैसमा नमरे प्रिया ।^{६५}
 - नारायण निराशी

१.६.२.१.६ क) बहरे वाफिर मुसम्मन सालिम
 मुफाइलतुन् +मुफाइलतुन् +मुफाइलतुन् +मुफाइलतुन्
 ॥५५ ॥५५ ॥५५ ॥५५
 पहाड चढे मधेश भरे, यहाँ सबथोक मिल्छ बुभ्यौ
 सधैँमहिनेत मात्र गरे यहाँसबथोक मिल्छ बुभ्यौ ।
 - नारायण निराशी

ख) बहरे वाफिर मुसद्दस सालिम
 मुफाइलतुन् + मुफाइलतुन् +मुफाइलतुन्
 ॥५५ ॥५५ ॥५५
 अमूल्य छ जिन्दगी त नटार व्यर्थ तिमी
 गरे सबथोक हुन्छ नहार व्यर्थ तिमी ।
 -नारायण निराशी

ग) बहरे वाफिर मुरब्बा सालिम
 मुफाइलतुन् +मुफाइलतुन्
 ॥५५ ॥५५
 सबै स्थलको बयान भयौ
 तिमी सबको परान भयौ ।^{६६}
 -नारायण निराशी

१.६.२.२ मुरक्कब बहर (मिश्रितछन्द) :

मुरक्कब बहर (मिश्रितछन्द)अन्तर्गत मुन्सरेह, मुक्तजीव, मुजारे, खफीफ,वसित, मुजास, सरीअ, मुसाकील, जदीद, करिब, मदीद र तबील गरी बाह्रवटा बहरहरू पर्दछन् । यसका पनि केही सूत्र यहाँ प्रस्तुत छन् ।

क) बहरे मुन्सरेह
 मुस्तफाइलुन् +मफुलातु +मुस्तफाइलुन् +मफुलातु
 ५५५ ५५५ ५५५ ५५५
 च्यातेर मेरो तस्वीर, के पाउँछौ भन्दैऊ न

६५ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

६६ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३५/३६ ।

बिर्सी गयौ सम्भ्री फेरि के आउँछौ भन्देऊ न ।

नारायण निराशी

ख) बहरे मुक्तजीव

मफ्ऊलातु + मुस्तफ्इलुन् + मफ्ऊलातु + मुस्तफ्इलुन्
SSSI SSIS SSSI SSIS

मायाप्रीत लायौ भने स्वीकार्नेछु मायालु म
आफैसङ्ग आयौ भने स्वीकार्नेछु मायालु म ।

-नारायण निराशी

ग) बहरे मुजारे

मफाईलुन् + फाइलातुन् + मफाईलुन् + फाइलातुन्
ISSS SISS ISSS SISS

भए खाए जिन्दगानी, सधैं राम्रो हुन्छ प्यारी
तिमी आए जिन्दगानी, सधैं राम्रो हुन्छ प्यारी ।

नारायण निराशी

घ) बहरे खफीफ

फाइलातुन् + मुस्तफ्इलुन् + फाइलातुन्
SISS SSIS SISS

सम्भिराख्ने मीठो कहानी भयौ कि ?
फूलजस्तै फक्री जवानी भयौ कि ?

नारायण निराशी

ङ) बहरे वसित

मुस्तफ्इलुन् + फाइलुन् + मुस्तफ्इलुन् + फाइलुन्
SSIS SIS SSISS SIS

आकाशको मिर्मिरे तारा भन्थ्या रातमा
आफै तिमी आखिरी डेरा सन्थ्या रातमा ।

नारायण निराशी

च) बहरे मुजास

मुस्तफ्इलुन् + फाइलातुन्
SSIS SSISS

आगो फुके बल्छबल्छ
सामन्त त्यो ढल्छढल्छ ।

-नारायण निराशी

छ) बहरे सरीअ

मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन् + मफ्ऊलातु
SSIS SSISS SSSI

बोलाउँदा बिन्ती, तिमी आऊ फेरि
छाती चिरी माया, दिउँ लाऊ फेरि ।

नारायण निराशी

ज) बहरे मुसकील
फाइलातुन् + मफाईलुन् + मफाईलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
प्रेयसी आउंदा, भस्केँ म एक्कासि
स्वप्नमा पाउंदा, भस्केँ म एक्कासि ।
नारायण निराशी

झ) बहरे जदीद
फाइलातुन् + फाइलातुन् + मुस्तफ्इलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
मिमिरेमा आज, लाली रोयो कठै
सङ्गिनी, सेलो र ख्याली रोयो कठै ।
नारायण निराशी

ञ) बहरे करीब
मफाईलुन् + मफाईलुन् + फाइलातुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
त्यही भट्टी अभै पस्ने गछ्छु राती
सधैँ हल्का पिई बस्ने गछ्छु राती ।
नारायण निराशी

ट) बहरे मदीद
फाइलातुन् + फाइलुन् + फाइलातुन् + फाइलुन्
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
ढल्किएको घामको के कुरा भो आखिर
त्यत्ति पापी रामको के कुरा भो आखिर ।
नारायण निराशी

ठ) बहरे तबील
फऊलुन् + मफाईलुन् + फऊलुन् + मफाईलुन्^{६७}
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
सधैँ सम्भना तिम्रो नआए त हुन्थ्यो नि
परेली उघादैँमा नपाए त हुन्थ्यो नि ।
नारायण निराशी

उर्दू अरुजमा प्रमुख मुरक्कब बहरका रूपमा उपर्युल्लिखत १२ वटा मात्र भए पनि अन्य
मुरक्कब बहरहरू पनि प्रचलनमा देखिन्छन् ।
जस्तै:

६७ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

अ. बहरे रमल मुसद्दस महजुफ (पिङ्गल छन्द :गीतिका)
 फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलुन्
 SSSS SSSS SSSS SSS
 यस बखतमा प्रीति गर्नु जालमा फस्नु न हो
 आहमा पर्नु त चोखा धारमा बस्नु न हो ।^{६८}
 -मोतीराम भट्ट

बारिसौँका सिलसिला जारी रहा इसबार भी
 भिगना आँगन मिरा बाँकी रहा इसबार भी ।^{६९} - भविष्यदत्त 'भविष्य'

आ. बहरे हजज मुसद्दस महजुफ -पिङ्गल छन्द सुमेरु)
 मफाईलुन् + मफाईलुन् + फऊलुन्
 SSSS SSSS SSS
 लहू पीना सियासतकी अदा है,
 तमाम आलाममें हङ्गामा वपा है । -प्रवीण नाकाम

इ. बहरे मुतकारिब अस्लम मकबुज
 मुस्तफ्इलुन् + फाइलुन् + फऊलुन्
 SSSS SSS SSS
 पिङ्गल छन्द इन्द्रबज्राभन्दा एक अक्षर कम हुने दस अक्षरको बहरलाई बहरे
 मुतकारिब अस्लम मकबुज भनिन्छ ।
 म शुष्क बादल पगारिरा'छु
 खडेरीमा दिन गुजारिरा' छु ।
 -बूँद राना

अग्घोर पीडा खपेर के भो
 त्यो नाउँ तिम्रो जपेर के भो ?
 -नारायण निराशी

ई. बहरे खफिफ मख्बुन महजूफ मुत्सरेह
 फाइलुन् + फाइलुन् + मफाईलुन्
 SSS SSS SSSS
 आज मेरो नजिक तिमी आयौ
 यो भो बेठीक कि ठीक तिमी आयौ ।
 -घनश्याम परिश्रमी

६८ सश्रीत चन्द्रोदय ।

६९ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

होश आए तो किस कदर आए
दस्त हि दस्त बस नजर आए ।^{७०}
-कमर खाँ 'बहम'

१.६.२.३ मुजाहिफ बहर (परिवर्तित छन्द)

रुक्न/ अरकानहरू तोडेर बनेका बहरलाई मुजाहिफ बहर भनिन्छ । प्रमुख मुजाहिफ बहर २२ प्रकारका मानिन्छन् तापनि यसरी अन्य दर्जनौं बहरहरू पनि बनेका पाइन्छन् । तिनको निर्माणमा माथिका बहरहरूको मिश्रित प्रभाव पर्दछ । यस्ता बहरहरू खासगरी मात्रा र लय भङ्ग नहुने गरी बन्दछन् । यस्ता बहरमा प्रयोग हुने परिवर्तित रुक्नहरूका केही उदाहरण तल प्रस्तुत छन् :

मफऊलु (IIII), मफाईलु (ISSI), मुफाइलुन् (ISIS), फैलुन् (SS), फयलातुन् (IISS), फे (S), फइलुन् (IIS), फऊलु (ISI), मुस्तफइलुन् (SIII) मुफतइलुन् (IIIS), मफऊलु (SSII) मफा (IS) आदि ।

केही मुजाहिफ बहरका नाम र संरचना सूत्र तल प्रस्तुत छन् :

१. बहरे हजज मुसम्मन अखरब
मफऊलु + मफाईलुन् + मफाईलुन्
SSII ISSS ISSS
२. बहरे हजज मुसम्मन मकबुज (पिङ्गलछन्द : पञ्चचामर)
मुफाइलुन् + मुफाइलुन् + मुफाइलुन् + मुफाइलुन्
ISIS ISIS ISIS ISIS
मलाई नित्य चित्तमा लिएर चल्दछिन् उनी
जसै म पुग्छु द्वारमा धपक्क बल्दछिन् उनी ।^{७१}
- गोविन्दराज 'विनोदी'
- जुहारभैँ सधैँसधैँ धपक्क बल्दछौ तिमी
शरीरका नसा-नसा, सदैव चल्दछौ तिमी ।^{७२}
३. बहरे हजज मकखुफ
मफाइलुन् + मफाइलुन् + मफाइलुन् + मफाईलु
ISIS ISIS ISIS ISSI
४. बहरे हजज असतर
फाइलात + फैलुन् + फैलुन् + मुफाइलुन्

७० नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

७१ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

७२ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

SSI SS SS ISIS
दाउमाथि राखी, बेल्नु भएन है,
पेल्ल पाउँदैमा, पेल्लु भएन है ।^{७३}

- नारायण निराशी

५. बहरे हजज महजूफ
मफाईलुन् + मफा + मुस्तफ्इलुन्
ISSS IS SSIS

६. बहरे हजज असतर मकबुज मकबुब
फाइलातुन् + फाइलुन् + मफा
SSS SIS IS
छौ कि एकलै, रातमा तिमि
बस्नु भन्छ्यौ, साथमा तिमि ।^{७४}

- नारायण निराशी

७. बहरे मुतकारिब मुसम्मन महजूफ (पिङ्गलछन्द : भुजङ्गी)
फऊलुन् + फऊलुन् + फऊलुन् + मफा
ISS ISS ISS IS
चिठीपत्रद्वारा खबर मात्र भो
तिमीलाई भेट्ने रहर मात्र भो । -घनश्याम परिश्रमी

न जी भर के देखा न कुछ बात की
बडी आरजू थी मुलाकात की ।^{७५}

-बशीर बद्र

८. बहरे मुजारे मुसम्मन अखरब (पिङ्गलछन्द : दिक्पाल)
मुस्तफ्इलुन् + मफाईलुन् + फाइलुन् + फैलुन् + फे
SSIS ISSS SIS SS S
विश्वासको दियो निभ्दा, जल्ल थालें आफैँ
एकान्तमा निराशाले, ढल्ल थालें आफैँ ।^{७६}

९. बहरे मुतदारिक मुसम्मन मक्तुअ (पिङ्गल छन्द : विद्युन्माला)
मुस्तफ्इलुन् + मुस्तफ्इलुन्
चोरी चोरी, हेर्ने गय्यौ
बाटोमेरो, घेर्ने गय्यौ ।^{७७}

- नारायण निराशी

७३ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।
७४ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।
७५ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।
७६ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।
७७ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

१०. बहरे हजज अखरब अवतर मुसद्दस (पिङ्गलछन्द : तोटक)
 मफऊलु + मफा + मफऊलु + मफा
 ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥
 हर काम कुरा छल हुन्छ, यहाँ
 दिन रात रुने पल हुन्छ, यहाँ ।^{७८}
 - नारायण निराशी

११. बहरे मुजारे अखरब सालिम अखरब सालिम मुसम्मन
 मफऊलु + फाइलातुन् + मफऊलु + फाइलातुन्
 ५५॥ ५५५ ५५॥ ५५५
 रोएर दिन बिताएँ, तारा गनेर राती
 निठूरी रहेछ, निम्रो पत्थर समान छाती ।^{७९}
 - उपेन्द्रबहादुर जिगर

छाडी गयौ मलाई, एकलै हुँदैछु एकलै
 छाती पिटी पिटी नै एकलै रुँदैछु एकलै ।^{८०}
 - नारायण निराशी

१२. बहरे रमल सालिम मखबुन मुसक्किन महजूफ मक्सुर मुसम्मन
 फाइलातुन् + मुतफैलुन् मुतफैलुन् + फैलुन्
 ५५५ ५५५ ५५५ ५५
 चोट पीडा मुटुमाभै, फलिरहयो कस्तो,
 तड्पिनाले मन सारै जलिरहयो कस्तो ।^{८१}
 - नारायण निराशी

१३. बहरे हजज अखरब मकफुख महजूफ
 मफऊलु + मफाईलु + मफऊलु + मफाईलु + फऊलुन्

१४. बहरे रमल सालिम मखबुन मखबुन मुसक्किल महजूफ
 फाइलातुन् + फाइलातुन् + फाइलातुन् + फैलुन्
 ५५५ ५५५ ५५५ ५५
 आज माटो रगतैले, मुछिएको देखें
 बेहुलीको सिउँदो त्यो पुछिएको देखें ।^{८२}
 - नारायण निराशी

७८ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।
 ७९ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् प. १६ ।
 ८० नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।
 ८१ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।
 ८२ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

१५. बहरे मुनसरेह मतब्बी मक्सुफ मुसम्मन
मफ्तइलुन् + मुफाइलुन् + मुफाइलुन्
SIIIS ISIS ISIS
खालि त्यही नशा, पिएर बिग्रिएँ
व्यर्थ यही जुनी, जिएर बिग्रिएँ ।^{८३}
- नारायण निराशी

१६. बहरे हजज अखरब मकबुज महजुफ मुसद्दस
मफ्ऊलु + मफाइलुन् + फऊलुन्
SSI ISIS ISS
आफ्नै मुटु यो जलेर रोएँ
आँखा सबको छलेर रोएँ ।
-नारायण निराशी

१७. बहरे मुजारे अखरब मकफुफ महजुफ मुसम्मन
मफ्ऊलु + फाइलातु + मफाईलु + फाइलुन्
SSI SISI ISSI SIS
टाढा विदेश जान, डराएँ सधैँसधैँ
हाँसी खुसी यहीं म, रमाएँ सधैँसधैँ
- नारायण निराशी

१८. मफ्ऊलातु + फाइलुन्
SSSI SIS
पीडा खुब खपीरहें
तिम्रै नाम जपीरहें ।
घनश्याम परिश्रमी

१.७. गजलको भाषिक संरचना

गजल उपर्युक्त तत्त्वहरूले समन्वित भाषिक संरचना हो । भन्ने, सुन्ने, लेख्ने, पढ्ने, गाउने जे गरे तापनि यो शब्द र अर्थको साहित्यले संरचित हुन्छ । भावानुकूल, आशयोद्घाटक, अकृत्रिम र सटीक भाषाको विशिष्ट प्रयोगबाट यसले आफ्नो कलेबर हासिल गर्दछ । । उही अर्थ बुझाउने धेरै शब्दहरूको भीडबाट प्रतिभावान् सफल गजलकारले हमेशा आफ्नो अभिप्रायोद्घाटक अनन्यतम एउटै सटीक शब्दको छनोट गर्ने गर्छ र त्यस्ता शब्दहरूको संयोजन-शिल्पद्वारा गजलका भाषिक संरचनाको निर्माण गर्छ ।^{८४}

१.८. गजल : बुनौट र बनौट

भाव, शैली, प्रभाव, पङ्क्तिपुञ्ज, अनुप्रासान्विति, छन्दोबद्धता र भाषिक संरचनाका तत्त्वहरूको आधारमा गजललाई परिभाषित गरिसकेपछि गजलका आन्तरिक र बाह्य तत्त्वहरूको पहिचान पनि गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसो भएकाले यहाँ गजलको आन्तरिक बुनौट र बाह्य बनौटको परिचय प्रस्तुत गरिन्छ ।

१.८.१ गजलको बुनौट

गजलको आन्तरिक संरचनालाई यहाँ बुनौट भनिएको हो । परिभाषा र त्यसको विश्लेषणभित्र देखापरेका भावविधानसम्बन्धी तत्त्वहरू, शैली विधान र त्यसभित्र देखापरेका तगज्जुल, प्रतीकात्मकता, सरलता, सङ्क्षिप्तता, सार्वजनीनता र नवीनताका तत्त्वहरू एवं प्रभावोत्पादनका तत्त्वहरूसमेत^{८५} साथै, अर्थ र अर्थान्यास, मौलिकता गजलका आन्तरिक तत्त्वमा पर्दछन् ।

१.८.२ गजलको बनौट

गजलको बाह्य संरचनालाई यहाँ बनौट भनिएको हो । परिभाषा र त्यसको विश्लेषणभित्र देखापरेका अनुप्रासान्विति र त्यसभित्रका काफिया र रदीफ, विशिष्ट पङ्क्तिपुञ्जभित्रका शेर, मतला, मकता, छन्दोबद्धता र । बहर एवं भाषिक संरचनाका तत्त्वहरू गजलको बनौट वा बाह्य संरचनाका विषयवस्तुहरू हुन् ।

^{८४} सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

^{८५} सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

१.८.३ बाह्य संरचनाका आधारमा गजलको स्वरूप

बाह्य संरचनाका आधारमा गजलको स्वरूप पहिचान गर्न मोतीराम भट्टद्वारा लिखित एउटा गजल उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरी त्यसमा विद्यमान तत्त्वको यसप्रकार सङ्केत गरिएको छ :

यस गजलको सङ्केतात्मक विवरण यसप्रकार छ :

सङ्केत	विवरण	कैफियत
⊗	शेर	सात वटा
[]	मतला	एउटा
{ }	मकता	एउटा
⊗	काफिया	हर्न,गर्न,छर्न,मर्न,भर्न,पर्न,सर्न,भर्न
◆	रदीफ	लागे
∞	मिसर-ए-उला	सात वटा
∞	मिसर-ए-सानी	सात वटा
→	मिसरा	चौध वटा
✓	तखल्लुस	मोती

१.९ गजल र निकटतम अन्य विधा

गजलका विशिष्ट विशिष्ट अस्तित्वको पहिचान गर्न यसका छेउछाउमा देखापर्ने वाङ्मयका अन्य विधासँग यसलाई दाँजेर हेर्नु उपयुक्त हुन्छ । गजल काव्यको एक प्रकार भएकाले

काव्यका अन्य प्रकारहरूसँग यसको सामीप्य देखिन आउँछ । मूलतः कविता र गीतका संरचना, स्वरूप र प्रकृतिसँग गजलको बढी सामीप्य रहेको देखिन्छ, तथा आयामकै दृष्टिले लघु कथासँग पनि यसको सन्निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यहाँ यी विधाहरूलाई गजलको निकटतम अन्यविधाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै ती विधासँग यसको समानता र असमानताका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

१.९.१ गजल र कविता

समानता

- १ गजल र कविता दुवै साहित्यिक लघु विधा हुन् ।
- २ गजल र कविता दुवैमा लयको अनिवार्यता रहन्छ, अर्थात् लयको अभावमा यी दुवैको कुनै अस्तित्व रहँदैन ।
- ३ दुवै छन्दको शास्त्रीयतामा हुर्किएका विधा हुन् । दुवैलाई लेख्य संस्कृतिको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ ।
- ४ दुवैमा बिम्ब, प्रतीक, उपमा र रूपक आदिको प्रयोग हुन्छ ।
- ५ दुवैमा भावको एकान्विति वा विषयको केन्द्रीयता रहेको हुन्छ ।^{८६}

असमानता

- १ गजल पद्यात्मक वा बहरमा निश्चित रूपले आवद्ध हुन्छ, तर कविता गद्यात्मक र पद्यात्मक दुवै हुन्छ ।
- २ गजल शीर्षकविहीन हुन्छ, तर कविता शीर्षकयुक्त हुन्छ ।
- ३ गजलमा काफिया, रदीफ, मकता, मतलाजस्ता पङ्क्तिपुञ्जहरूद्वारा शेरको निर्माण गरिएको हुन्छ, तर कवितामा अनुप्रास प्रयोग भए पनि अन्य तत्त्वहरूको उपस्थिति रहँदैन ।
- ४ गजलको अन्तमा कतैकतै गजलकारले आफ्नो नाम वा तखल्लुस प्रयोग गर्ने गर्छ, तर कवितामा यसको आवश्यकता पर्दैन ।
- ५ गजलमा स्वतन्त्र शेरहरूको सङ्कलन हुन्छ, भने कवितामा एउटै विषयमा आवद्ध श्लोक वा अनुच्छेदको सङ्कलन हुन्छ ।
- ६ प्रायः कवितामा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ, तर गजल त्यस्तो हुँदैन ।

- ७ गजलकार शिव 'प्रणत'को कुन्ती तथा नारायण निराशीको 'अन्धोप्रेम' जस्ता गजल खण्डकाव्य लेखिइसकेका भए पनि कविताको विस्तारबाट भै आर्ष गजलमहाकाव्य लेख्न सम्भव देखिन्न र सकिन्न पनि ।
- ८ गजल गेय विधा भएकाले यसमा शेरहरूको सङ्ख्या निश्चित नभए पनि सीमित हुनु अनिवार्य छ तर कवितामा श्लोक र अनुच्छेदहरूको अपेक्षाकृत विस्तारको अवकाश रहन्छ ।

१.९.२ गजल र गीत

समानता

- १ गजल र गीत दुवै साहित्यका पद्य विधा हुन् ।
- २ दुवै गेय विधा भएका हुनाले दुवैमा लय विधानका साथै सङ्गीत चेतना चाहिन्छ ।
- ३ दुवैमा भावको तीव्र विन्यास आवश्यक छ ।
- ४ दुवैका हरेक पङ्क्तिहरूमा वर्ण र मात्राको समानता हुनुपर्छ ।
- ५ दुवैमा सरल शब्द विन्यास एवं सहज र सुकोमल भावको अभिव्यक्ति हुन्छ ।
- ६ प्रायः गजलको शीर्षक गजल र गीतको शीर्षक गीत नै राख्ने गरिन्छ ।
- ७ गजल र गीत दुवै कसिलो संरचनामा लेखिने विधा हुन् ।^{८७}
- ८ गजल र गीत दुवैमा संवाद र सवाल जवाफको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- ९ गीतको विस्तारबाट गीतिकाव्य भएजस्तै गजलको विस्तारबाट गजलकाव्य बन्न सक्छ ।

असमानता

- १ गजलमा शेर, मतला, मकता, काफिया र रदीफको प्रयोग गरिन्छ तर गीतमा अनुप्रासयुक्त स्थायी र अन्तराहरूको प्रयोग गरिन्छ ।
- २ प्रायः गीतहरू एउटै विषयवस्तुमा संरचित हुन्छन् तर गजल अनेकौं विषयवस्तुलाई समायोजन गरेर सृजना गर्न सकिन्छ ।
- ३ गीत सार्वभौम भएकाले संसारका प्रायः भाषामा यसको अस्तित्व देखिन्छ तर गजल संसारका थोरै भाषामा लेखिएको छ ।^{८८}

८७ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. २४।

८८ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. २४।

- ४ गजलमा तखल्लुस वा मक्ताको प्रयोग हुन सक्छ, तर गीतमा यिनीहरूको आवश्यकता पर्दैन ।
- ५ गीतको प्रत्येक अन्तरा^{९९} मूलप्रवाहमा आबद्ध तथा स्थायीको आङ्गिक एकाइ हुन्छन् । ती स्वतन्त्ररूपमा प्रभावित हुँदैनन् तर गजलको प्रत्येक शेर स्वयंमा अर्थपूर्ण रचनाका रूपमा पनि प्रस्तुत हुन्छन् ।
- ६ गीतमा पाइने केन्द्रीय भावको निरन्तर अनुगमन र कथन पुनरुक्ति गजलमा हुँदैन ।

१.९.३ गजल र मुक्तक समानता

- १ गजल र मुक्तक दुवै साहित्यका पद्य विधा भएकाले लय विधान अनिवार्य हुन्छ ।
- २ दुवैमा तुक वा अनुप्रासको प्रयोग गरिन्छ ।
- ३ दुवै साहित्यका लघु विधा हुन् ।
- ४ दुवैमा तीव्र भावविन्यास वा विषयको केन्द्रीयता रहेको हुन्छ ।
- ५ दुवैको संरचना अत्यन्त कसिलो हुन्छ ।
- ६ यी दुवै विधामा प्रभावान्वितिको आवश्यकता पर्दछ ।

असमानता

- १ गजल पद्यमात्र होइन गेय विधा समेत भएकाले यसमा साङ्गीतिक चेतना हुनु आवश्यक छ, तर मुक्तक एउटा पद्य विधामात्र हो गेय विधा होइन । त्यसैले सङ्गीत चेतना हुनु जरुरी छैन ।
- २ अपेक्षाकृत रूपले गजलको मुक्तकभन्दा विधागत आयाम लामो हुन्छ ।
- ३ गजलका प्रत्येक दुई मिसरा अर्थका दृष्टिले आफैमा पूर्ण हुन्छन् तर मुक्तकमा यो स्थिति रहँदैन ।
- ४ गजल शास्त्रीय छन्द वा बहरमा पनि लेख्न सकिन्छ, तर मुक्तकमा यो सम्भव छैन ।
- ५ मुक्तकमा अनुप्रास वा तुक रहे तापनि गजलमा जस्तो काफिया, रदीफ र मतला जस्ता तत्त्वहरू यसमा प्रयोग हुँदैनन् ।
- ६ गजल नितान्त अरबी -फारसी साहित्यको देन हो तर मुक्तक अरबी-फारसीमा मात्र होइन संस्कृत साहित्यमा पनि पहिलेदेखि लेखिँदै आएको पाइन्छ ।^{१०}

८९ टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. २४

९० टीकाराम उदासी, पूर्ववत्, पृ. २५

१.९.४ गजल र लघुकथा

समानता

- १ गजल र लघुकथा दुवै साहित्यका लघु विधा भएकाले सङ्क्षिप्त आयाममा लेखिन्छन् ।
- २ दुवैमा कथ्यको एकोन्मुखता र भावको केन्द्रीयता हुन्छ ।
- ३ दुवैमा तीव्र भावको अनिवार्यता रहन्छ ।
- ४ दुवैमा बिम्ब र प्रतीकहरूको यथेष्ट प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- ५ दुवैमा सटीक र सघन अभिव्यक्तिको आवश्यकता पर्दछ ।
- ६ दुवै विधाले कसिलो संरचनाको अपेक्षा गर्दछन् ।

समानता

- १ गजल साहित्यको पद्य विधा हो भने लघु कथा चाहिँ गद्य विधा हो ।
- २ गजलमा लय विधान र सङ्गीत चेतनाको आवश्यकता पर्दछ तर लघुकथामा यी दुवैको आवश्यकता पर्दैन ।
- ३ गजलमा अनुप्रासयुक्त पद्य भाषामा संवादको प्रयोग गर्न सकिन्छ तर लघुकथामा यस्तो नभएर गद्यमा संवादको प्रयोग गरिन्छ ।
- ४ गजल अरबी फारसी साहित्यको देन हो भने लघुकथा मूलतः अङ्ग्रेजी साहित्यको उपज हो ।
- ५ गजल गेय विधा हो तर लघुकथा पाठ्यविधा हो ।
- ६ लघुकथामा कुनै न कुनै कथासूत्र रहेको हुन्छ तर गजलमा यस्तो स्थिति रहँदैन ।

२. गजल : प्रारम्भ र परम्परा

गजल अरबी भाषामा जन्मिएर फारसी र उर्दूमा अत्यन्त विकसित भएको देखिन्छ ।^{९१} उर्दूमा फारसी भाषाकै कवि अमीर खुसरोले सर्वप्रथम फारसी र हिन्दुस्तानीको सम्मिश्रणबाट गजलको श्री गणेश यसरी गरेका थिए :

शवाने हिजराँ दराज चुँ जुल्फ ब रोजे वसलत जउम्र को ताह
सखी पियाको जो मै न देखूँ तो कैसे काटूँ अँधेरी रतियाँ ।^{९२}

गजल सर्वप्रथम 'रोदकी' नामक फारसी शायरले इसाको दसौँ शताब्दीमा सूत्रपात गरेको देखिन्छ ।^{९३} यसै गरी उर्दू गजलका प्रवर्तक जनाव बली औरंगावादी (१६३८-१७०७ ई) हुन् ।

९१ नारायण निराशी, गजलका विभिन्न शास्त्रीय बहरहरूको पहिचान, कुञ्जनी, अड्क ९, पृ. १३९ ।
९२ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ. १६ ।
९३ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ. १४० ।

यस गजल विधालाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउने अन्य उर्दू गजलकारहरूमा मौलाना अलफात, हुसेन 'हाली' मौलाना मोहम्मद हुसेन 'आजाद' फैज अहमद 'फैज' कुली कतुब शाह, शमसुद्दीन, बलि, सिराज लगायतका पर्दछन् । उर्दू साहित्यमा गजलविधालाई सर्वप्रथम प्रेम र शृङ्गारको साँघुरो घेराबाट मौलाना अलफात हुसेन 'हाली' र मौलाना मोहम्म हुसेन 'आजाद' ले बाहिर ल्याएका हुन् । उनीहरूले गजललाई समग्र जनवर्गको जीवन र युगबोधसँग संयोजन गर्ने पक्षमा वकालत गरेपछि मात्र यस विधामा उर्दूका प्रगतिवादी कविहरूले पनि सहजतापूर्वक कलम चलाएको पाइन्छ । फैज अहमद 'फैज' उर्दूका सर्वश्रेष्ठ प्रगतिवादी गजलकार मानिन्छन् ।^{१४} आधुनिक कालमा उर्दू गजलका सशक्त हस्ताक्षरमा अकबर इलाहावादी, डा.इकबाल,हसरत मोहानी, फानी बदायुनी, निदा फाजलीको नाम देखिन्छ । अफ्हाली, जिगर,मुगदावादी र फैज अहमद 'फैज' आदिले त उर्दू गजललाई आधुनिक परिप्रेक्ष्यसँग जोडे^{१५}र क्रान्ति नै ल्याएका छन् ।

हिन्दीमा गजल भित्र्याउने पहिला सर्जक^{१६} अमीर खुसरो (सन् १२५३ -१३२५) मानिन्छन् । हिन्दीका साहित्यकार प्रसाद र निरालाले समेत प्रारम्भिक कालमा गजलको प्रयोग गरेका छन् । हिन्दीका प्रसिद्ध र सशक्त गजलकार भने दुष्यन्तकुमार मानिन्छन् । यसैगरी हिन्दी साहित्यका जे.पी.गङ्गवार,सरदार मुजावर, रोहिताश्व अस्थानाजस्ता चिन्तक समालोचक एवं शोधकर्ताहरूले आफ्ना शोधग्रन्थहरूमा गजललाई निर्धक्क विधा नै स्वीकार गरेका छन् ।

हिन्दीका प्रसिद्ध प्रगतिवादी गजलकार दुष्यन्तकुमारको गजलको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

कहाँ तो तय था चिरागों हरेक घर के लिए,
कहाँ चिराग मयस्सर नहीं सहर के लिए ।
खुदा नहीं न सही, आदमी का ख्वाब सही,
कोई हसिन नजारा तो है नजर के लिए ।^{१७}

हिन्दी साहित्यका अन्य प्रमुख गजलकारहरूमा सूर्यभानु गुप्त, मोहसीन गजैदी, कुँअर बेचैन, शमसेरबहादुर सिंह, जहीर कुरैशी, साहिर लधियानवी लगायतका पर्दछन् ।

हिन्दी पछि अन्य भारतीय भाषाका पन्जाबी, मराठी, भोजपुरी र अवधी आदिमा पनि गजलको रचना गरिएको देखिन्छ । यता भारतको प्रवासकालमा मोतीराम भट्ट (

१४ घनश्याम परिश्रमी, पूर्ववत् पृ.४ ।
१५ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत् पृ.१७ ।
१६ नारायण निराशी, पूर्ववत्, पृ.१४० ।
१७ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत्, पृ.१७ ।

वि.सं.१९२३-१९५३)ले नेपाली साहित्यमा गजल भित्र्याएका हुन् । नेपाली भाषा तथा हिन्दी भाषाका गजलहरूको प्रभाव ग्रहण गरी आज नेवारी, मैथली, भोजपुरी, तामाङ, डोटेली लगायतका भाषामा पनि गजल लेखिएको पाइन्छ । डोटेली भाषाको गजलको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

नहेद्यान्यान् मानस्यु कठै ठूला भया बटी,
हेपिन्यान्यान् गरिब ठाण्णा चुलाभया बटी ।
माटो भिकी सुक्क्या रै'छ ठिस्का ठिस्का बनी,
कागतलाई खेतै भरी कुला भया बटी ।^{१८} -सृजन श्री

२.१ नेपाली गजल : प्रारम्भ र विकासक्रम

फारसी र उर्दूमा धेरै अधिदेखि प्रयोग भएर ख्याति आर्जन गरेको गजल विधाले नेपालीमा प्रवेश पाउन धेरै समय पर्खनु पर्‍यो । नेपाली साहित्यमा सर्वप्रथम गजल लाई आमन्त्रण गर्ने व्यक्तित्व मोतीराम भट्ट (१९२३-१९५३) हुन् । उनले विक्रमाब्द १९४० तिर नेपाली साहित्यमा गजललाई भित्र्याए ।

२.१.१ काल विभाजन

नेपाली साहित्यमा गजल विधाको विकासक्रमलाई अध्ययन गर्ने सिलसिलामा गरिएको कालविभाजनमा मत वैविध्य पाइन्छ । कोही यसलाई दुई कालखण्डमा र कोही तीन कालखण्डमा विभाजन गर्ने पक्षमा देखिन्छन् । समसामयिक नेपाली गजलका सम्पादक दुबसु क्षेत्री, मोतीरामदेखि प्राथमिक काल, भीमनिधिदेखि माध्यमिक काल र ज्ञानुवाकरदेखि आधुनिक काल मान्छन् । समकालीन गजलका सम्पादक ललिजन रावल भने मोतीरामदेखि प्राथमिककाल र (२०४०) ज्ञानुवाकरदेखि पुनर्जागरण कालमा गजलको स्वरूप देखापरेको^{१९} ठान्छन् । गजल शोध तथा अनुसन्धानकर्ता टीकाराम उदासीले पनि गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास (२०५९) मा नेपाली गजलको इतिहासलाई दुई चरणमा विभाजन गरेका छन् । समालोचक देवी नेपाल लगायतका अन्य कतिपय अनुसन्धानकर्ताहरूले नेपाली गजलको इतिहासको चर्चा गर्दा दुई चरणको चर्चा गरेका छन् तर नेपाली गजलको इतिहासलाई दुई चरणमा राखेर हेर्नु त्यति प्रासङ्गिक देखिँदैन भन्नेहरू पनि छन् । 'माध्यमिककालीन नेपाली गजल' शीर्षकमा विद्यावारिधि गर्दै गरेका कृष्णहरि बराल साथै अर्का प्रसिद्ध समालोचक राजेन्द्र सुवेदीले पनि नेपाली गजलको इतिहासलाई तीन चरणमा

१८ पलाँच, वर्ष ३, अङ्क १ पूर्णाङ्क १२, २०६२ पृ.५ ।
१९ सनतकुमार वस्ती, पूर्ववत्, पृ.१८ ।

विभाजन गरेर चर्चा गरेका छन् । कृष्णहरि बरालले नेत्र एटमको 'भिन्न कतै दुख्छ भने' - (गजलसङ्ग्रह पृ.९१-१०१)मा नेपाली गजलको इतिहासलाई तीन चरणमा चर्चा गरेका छन् । उनले वि.सं.१९४१ देखि २००२ सम्म पहिलो चरण, वि.सं. २००३ देखि २०३५ सम्म दोस्रो चरण, वि.सं.२०३६देखि हालसम्म तेस्रो चरण भनी नेपाली गजलको इतिहासलाई कालविभाजन गरेका छन् ।

निष्कर्षमा नेपाली साहित्यको इतिहासमा लेखिएका गजलहरूको संरचनात्मक स्वरूप एवं विषयगत प्रवृत्तिलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा गजललाई कृष्णहरि बरालले भैं तीन चरणमा विभाजन गरेर चर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ, जसलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ :

- क) पहिलो चरण (१९४१-२००२)
- ख) दोस्रो चरण (२००३-२०३५)
- ग) तेस्रो चरण (२०३६-हालसम्म)

नेपाली गजलको पहिलो चरण (१९४१ देखि २००२ सम्म)

नेपालीमा गजल लेखनको प्रारम्भ मोतीराम भट्ट (१९२३-१९५३) बाट भएको मानिन्छ । उनले नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक धारा प्रारम्भ गरेर वीर तथा भक्ति धारामा अल्मलिएको नेपाली कवितालाई एक पाइलो अगाडि मात्र सारेनन्, नेपालीमा गजल लेख्ने परम्परा बसाएर त्यस बेलाका संस्कृतका छन्द र लोक छन्दसँग मात्र परिचित नेपाली पाठक तथा श्रोतालाई फारसी छन्दको स्वाद पनि चखाए । पाँच वर्षकै उमेरमा बनारस बस्न पुगेका मोतीराम भट्टको शिक्षाको प्रारम्भ फारसी स्कूलबाट थालिनु, त्यहाँ उनले फारसी भाषाको पनि राम्रो अध्ययन गर्नु, भारतेन्दु हरिश्चन्द्रसँग उनको उठबस हुनु, पन्नालालसँग सङ्गीतको शिक्षा लिनु उनले गजल लेख्ने प्रेरणा प्राप्त गर्नुका मूल कारण हुन् । त्यस समयको नेपालको राजदरबारमा हुने गीत गजल गायनको वातावरणले पनि उनलाई गजल लेख्ने प्रेरणा प्रदान गर्‍यो भने त्यस समयका गजल मूलतः शृङ्गारिक भावमा लेखिए । मोतीरामको उमेर पनि त्यस समयमा १४, १५ वर्ष भएकाले त्यसतर्फ उनको रुचि बस्नु भनै स्वाभाविक थियो ।^{१००} मोतीराम भट्ट उपर्युक्त कारणहरूले गजल लेखनतर्फ आकृष्ट भए भने उनले गजल लेख्नाका साथै अरूहरूलाई पनि गजल लेख्न प्रेरणा दिए । उनले नै सम्पादन गरेको *सङ्गीत चन्द्रोदय*मा मोतीराम भट्ट लगायत लक्ष्मीदत्त पन्त, गोपीनाथ लोहनी, नरदेव 'सुधा',

१०० नेत्र एटम, भिन्न कतै दुख्छ भने, २०६१, पृ.९० ।

अम्जद हुसैन 'अञ्जान' रत्नलाल रत्न, गजब, नरदेव पाण्डे 'सुधा' आदिका गजलहरू सङ्कलित छन् ।

मोतीराम भट्टका २७ वटा गजलहरू भट्ट स्वयंद्वारा सम्पादित ठूलो 'सङ्गीत चन्द्रोदय' मा प्रकाशित देखिन्छन् भने हालसम्मको खोजिनीतिबाट उनका ३३ वटा गजल भएको जानकारी पाइन्छ । ३ देखि ११ शेरसम्मको प्रयोग गरेर गजल लेखेका मोतीराम भट्टका गजलमा मूलरूपमा शृङ्गारिक भावको प्रस्तुति पाइन्छ र शृङ्गारमा पनि सुन्दरीको रूप, नखरा, हाउभाउ आदिको वर्णन उनले गरेका छन् । उनले संयोग र वियोग दुवै खाले भावका गजल रचना गरेको पाइन्छ । भट्टले 'यता हेयो यतै मेरा नजर्मा राम प्यारा छन्' शीर्षकको गजलमा रामको भक्ति गान गरेका छन् भने उनले व्यङ्ग्यात्मक पारामा पनि गजल रचना गरेको देखिन्छ । मोतीराम भट्टका गजलहरू वर्णमात्रिक लयमा आधारित छन् र उनले फारसी गजलमा प्रयुक्त रजज, हजज, रमल, मुतकारिब आदि बहरको प्रयोग सफलताका साथ गरेको पाइन्छ । मोतीराम भट्टका गजलहरू सङ्गीत चेतनाका दृष्टिले पनि सशक्त छन् भने केही गजलमा काफियाको प्रयोग उपयुक्त देखिँदैन ।^{१०१} सङ्गीत चेतनाका दृष्टिले जतिसुकै माथि उठे पनि अजन्त वर्णलाई पनि हलन्त गरेकाले मोतीका अधिकांश गजलहरू छन्द मिलाउनका लागि मात्र रचिएका जस्ता लाग्छन् । यति हुँदाहुँदै पनि तात्कालीन परिवेशमा नेपाली साहित्यमा पहिलो पटक गजल भित्र्याउनु नै उनको महत्त्वपूर्ण योगदान ठहर्छ ।

लक्ष्मीदत्त पन्त 'इन्दु'का गजलहरू 'सङ्गीत चन्द्रोदय'मा १९ वटा तथा 'माध्यमिक नेपाली पद्य'मा चार वटा सङ्कलन गरिएका छन् भने पाँच वटा गजल भरतराज पन्तसँग सुरक्षित देखिन्छन् । यसरी हेर्दा उनले अठ्ठाईस वटा गजलहरूको रचना गरेको देखिन्छ । पन्तका गजलहरू सात शेरसम्मको संरचनामा आवद्ध छन् । उनका भन्डै आधा जसो गजलमा काफियाको प्रयोग भएको पाइँदैन । लक्ष्मीदत्तका धेरै गजलहरू शृङ्गारिक भावमा आधारित छन् । उनका १८ वटा गजलमा यस्तो भावको अभिव्यक्ति पाइन्छ । भक्तिको भाव भएका गजलमा 'इन्दु'ले कृष्ण र शम्भुको गुणगान गाएका छन् । शम्भुको चिन्तन तथा भक्ति गर्नेमाथि शम्भुको सुदृष्टि पर्छ भन्ने उनको विचार देखिन्छ । कतिपय गजलमा यिनले छन्दको निर्वाह पनि गर्न सकेका छैनन् साथै अजन्त वर्णहरूलाई हलन्त गर्न पनि यिनी पछि परेका छैनन् साथै सङ्गीत

१०१ कृष्णहरि बराल, पूर्ववत्, पृ. ३२२ ।

चेतनाका दृष्टिले पनि इन्दुका गजलहरू मोतीका गजलका तुलनामा निकै तल परेका छन् ।

‘गजब’ का नेपालीमा लेखिएका पाँचओटा गजल ‘सङ्गीत चन्द्रोदय’मा प्रकाशित देखिन्छन् । शृङ्गार तथा भक्तिभावको प्रयोग गर्ने गजलकार गजबले काफियाको प्रयोग राम्रोसँग गर्न सकेका छैनन् । उनले तीनदेखि सात शेरसम्मका गजल लेखेका छन् भने यिनका केही गजलमा हल्का नग्नता पनि देखिन्छ ।^{१०२}

गोपीनाथ लोहनी ‘नाथ’का तेत्तीसओटा गजलहरू ‘सङ्गीत चन्द्रोदय’मा प्रकाशित देखिन्छन् । तीनदेखि सातशेरसम्मको प्रयोग यिनका भएको पाइन्छ । यिनले शृङ्गारिक भावका साथै भक्ति, पति भक्ति अनि सामाजिक भावको भल्को दिने प्रकारका गजलहरू रचना गरेको पाइन्छ । काफियाको प्रयोगमा यिनी त्यति सचेत देखिँदैनन् ।

नरदेव पाण्डे ‘सुधा’का पाँच ओटा गजलहरू ‘सङ्गीत चन्द्रोदय’मा सङ्कलन गरिएका छन् । तीनदेखि १६ सम्म शेरसम्मको संरचनामा यिनका गजल बाँधिएका भेटिन्छन् भने यिनले शृङ्गारको प्रयोग बढी गरेको पाइन्छ । काफिया प्रयोगमा यिनी तुलनात्मक रूपमा सफल देखिन्छन् ।

मिया अम्जद हुसैन ‘आजाद’ले शृङ्गारिक, प्रकृतिसम्बन्धी, भक्ति तथा सांस्कृतिक विषयलाई गजलमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । सुन्दरीको सौन्दर्य वर्णन यिनका गजलमा पाइने कथ्यगत विशेषता हो । यिनले गजलमा काफियाको राम्रो प्रयोग गर्न सकेका छैनन् । यिनका आठवटा गजलहरू ‘सङ्गीत चन्द्रोदय’मा प्रकाशित छन् र ती पाँच शेरसम्मको आयाममा संरचित छन् ।^{१०३}

शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले फुटकर रूपमै पनि गजल लेखेका छन् भने नाटकभित्र पनि उनका थुप्रै गजलहरू प्रयोग गरिएका छन् । यिनका केही गजल शम्भु भजनमाला (१९८३)मा सङ्कलन गरिएका छन् भने सङ्गीत चन्द्रोदय लगायत विभिन्न पुस्तक (जस्तै अमोला मैयाको कथा (१९८३), सुनकेशरी रानीको कथा (१९७८), महाठगको कथा (१९८४), शब्दसुधा निधि (१९७६), चन्द्रप्रताप वर्णन (१९७०), तोतामैनाको कथा (१९८४), हातिमताइको कथा (१९८१) निगुर्ण भजन (१९८०), अशोक सुन्दरी

१०२ नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ९३ ।

१०३ नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

(नाटिका, १९७४) शकुन्तला (नाटक १९७३) मा पनि यिनले गजल प्रयोग गरेका छन् । शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले लगभग ४७१ वटा गजलको रचना गरेको देखिन्छ, भने सो सङ्ख्या उनी भन्दा पूर्वका गजलकारहरूका तुलनामा सबैभन्दा बढी हो । ढुङ्गेलका गजल ईश्वरभक्ति, नीतिसन्देश, राष्ट्रप्रेम, राजस्तुति, आफ्नै व्यावहारिक जीवनका सुखदुःख प्रकृति चित्रण र देशभक्ति तथा सामाजिक व्यङ्ग्यका भावले ओतप्रोत छन् । उनले प्रेमका संयोग र वियोग दुवै खाले भावका गजलहरू पनि रचना गरेका छन् । यिनले ११ देखि ३० अक्षरसम्मको लयविधानलाई अङ्गालेर गजल रचना गरेको देखिन्छ, भने संरचनात्मक आधार हेर्दा बलिया गजलका साथै अस्तव्यस्त गजल पनि उनले लेखेका छन् ।^{१०४}

नेपाली कविताका महत्त्वपूर्ण हस्ती लेखनाथ पौड्यालले पनि गजल लेख्ने रहर गरेको देखिन्छ । उनको यस्तो प्रयास 'भृत्हरिनिर्वेद' (नाटक, १९६४), लक्ष्मीपूजा (नाटक, १९९४) तथा लालित्य भाग १,२ का केही रचनामा देख्न सकिन्छ । यिनले गजलमा शृङ्गार, करुण तथा भक्तिभावलाई प्रयोग गरेका छन् ।

बालकृष्ण समका गजलहरू 'मेरो कविताको आराधना' आत्मसंस्मरण तथा 'चिसो चूहलो' महाकाव्यभित्र प्रयोग भएको पाइन्छ । बहादुरसिंह बरालले पनि गजल लेख्न खोजेको देखिन्छ, र उनका केही गजलहरू 'बरालको आँसु' गीत सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । यसमा मित्रसेनका गजलहरू पनि परेका छन् ।

नेपाली गजलको विकासमा भीमनिधि तिवारीको योगदान पनि महत्त्वपूर्ण छ । उनले १९९० तिर देखि नै गजल रचना गरेको देखिन्छ । उनको 'मेरी बयासी गजल' (१९९४) मा गजलहरू प्रकाशित भएका छन् । यसमा फेरि २०वटा गजल थपेर उनले २००२ सालमा 'बयासी र बीस गजल मेरी' भन्ने पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । उनले २० ओटा गजल थपि १०२ ओटा गजलको गजलको सङ्ग्रह तयार पार्नुको कारण वि.सं. १९९६ मा उपेन्द्रबहादुर जिगरको १०१ ओटा गजल भएको 'एकसय एक गजल' भन्ने सङ्ग्रहको प्रकाशन पनि हुन सक्छ, अर्थात् जिगरको भन्दा बढी गजल भएको गजलसङ्ग्रह प्रकाशन गर्ने चाहनाले भीमनिधि तिवारीले यस्तो गरेको हुनु धेरै हदसम्म सम्भव छ । यिनका गजलमा मूल रूपमा शृङ्गारिक भावको अभिव्यक्ति पाइन्छ, र संयोग तथा वियोगमध्ये पनि वियोग भावका गजलको रचना

१०४ नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ.९४,९५ ।

यिनले धेरै गरेका छन्।^{१०५} जवानीका बेलामा आँखामा आँसु हुनु हुन्न भन्ने सन्देश उनले दिन खोजेको पाइन्छ। उनले युवती हुँदाको कल्पना प्रस्तुत गरेर पनि गजल लेखेका छन्। यिनले धेरैजसो गजलमा काफियाको पालना गर्न सकेका छैनन्। १५ अक्षरको लयविधानलाई अँगालेर यिनले धेरैजसो गजलको रचना गरेका छन् भने १२,१४,१५ तथा २० अक्षरमा आधारित लयलाई पनि यिनले प्रयोग गरेका छन्।

उपेन्द्रबहादुर जिगरको एकसय एक गजल (१९९६) शीर्षकको गजल सङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ। यसमा उनका १०१ ओटा गजलहरू प्रकाशित छन्। जिगरले दुर्गा भवानीको स्तुतिबाट गजलको प्रारम्भ गरेका छन् भने शृङ्गारिक भावका गजल धेरै रचना गरेका छन्। उनले भक्ति तथा शृङ्गारलाई संगसँगै मिसाएको पनि पाइन्छ। उनले 'बुलबुल' शब्दको प्रयोग धेरै ठाउँमा गरेका छन्। अरबी तथा फारसी शब्दको प्रयोग पनि उनले अत्यधिक रूपमा गरेको पाइन्छ भने उनका कतिपय गजलमा काफियाको उपयुक्त प्रयोग पाइँदैन। यसै समयतिर प्रकाशित धेरै रसिकजन लेखक भएको नयाँ गजल (मिति ?) मा निराला सोमनाथ, भक्त, बेहोशी, प्रसाद, भीम लगायतका गजलगोहरूको गजलहरू छापिएका छन्।^{१०६}

यसरी नेपाली गजलको इतिहासलाई निक्योल गर्दा प्राथमिक वा पहिलो चरण वि.सं. १९४० तिर मोतीराम भट्टद्वारा सुरुआत भई भीमनिधि तिवारीको 'बयासी र बीस गजल मेरी' २००२ सम्मको समयविधिसम्म कायम रहेको देखिन्छ।

- नेपाली गजलको दोस्रो चरण (२००३ देखि २०३५ सम्म)

गजल लेखनको पहिलो चरणमा उर्वर रहेको यो विधा दोस्रो चरणमा आइपुग्दा लगभग खडेरी पर्ने स्थितिमा आइपुगेको देखिन्छ। वि.सं. २००३ देखि २०३५ सम्मको समयविधिलाई नेपाली गजल लेखनको दोस्रो चरण मान्नुमा एकातिर गजलको संरचनात्मक पक्षमा भिन्नता आएको देखिन्छ, भने अर्कातिर यस चरणमा रचना गरिएका गजलहरू गायकहरूद्वारा गाइएका पनि पाइन्छन्। २००३ भन्दा अगाडि रचना गरिएका प्रायः जसो नेपाली गजलहरू शास्त्रीय छन्द वा उर्दूका बहरहरूमा रचना गरिएका छन् तर यस चरणका गजलहरू नेपाली बहर वा लोकलयमा रचना

१०५ नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ., ९५।

१०६ नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ., ९५, ९६।

गरिएका छन् । यस चरणका गजलहरूको संरचनात्मक पक्ष एकदमै शिथिल रहेको देखिन्छ । यस चरणका गजलकारहरूका प्रायजसो गजलहरू संरचनामा विचलन भएर रचिएका छन् । साथै यस चरणका अधिकांश गजलकारहरू काफिया प्रयोगमा समेत चुकेका छन् ।

वि.सं. २००३ देखि २०३५ सालसम्मको समयावधिभित्र लेखिएका कतिपय गजलहरूलाई गीतको रूपमा सङ्गीतबद्ध गरेर गाइएका पनि छन् । यस अवधिमा नेपाली गजलमा कलम चलाउने महत्त्वपूर्ण प्रतिभाहरूमा गोपालप्रसाद रिमाल, म.वि.वि.शाह, गोविन्द शर्मा विमल, प्रेमप्रकाश मल्ल, भीम विराग, छिन्नलता, राममान तृषित, जी. शाह, रवीन्द्र शाह, भूपी शेरचन, पुष्प नेपाली लगायतका पर्दछन् । म.वि.वि.शाहका गजलहरू **उसैका लागि** (२०१५), **फेरि उसैका लागि** (२०२१) र **अभै उसैका लागि**मा सङ्कलन गरिएका छन् । यिनका सङ्गीतबद्ध गरिएका केही गजलहरू, **'के छ र दिऊँ'** गीतिसङ्ग्रह (२०४८) मा पनि सङ्कलन भएका देखिन्छन् । यिनले धेरैजसो गजलहरू शृङ्गार भावलाई अँगालेर लेखेका छन् भने वियोग भावमा नै उनले धेरै गजल लेखेको देखिन्छ । म.वि.वि.शाह संरचनामा बाँधनुभन्दा मुक्त प्रकारले गजल लेख्न रुचाउने गजलकार हुन् । यसले गर्दा उनका कतिपय^{१०९} गजलमा आंशिक काफियाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने कतिपयमा त काफियाको प्रयोगमा त्यति ध्यान दिइएको छैन ।

गोविन्द शर्मा 'विमल'का गजलहरू **'सेवा नेपाल'** (२०५९) पत्रिकामा छापिएका छन् । यिनका गजलमा देशभक्ति तथा शृङ्गारको भाव व्यक्त भएको पाइन्छ । यिनका केही गजलमा काफियाको राम्रो पालना गरिएको पाइँदैन भने कतिपय रचना चाहिँ गीत गजलको मिश्रित रूपजस्ता पनि देखिन्छन् ।

छिन्नलताका गजलहरू उनका गीत सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् र धेरैओटा रचना गजलजस्ता देखिए पनि अत्यन्त कममा यसको स्वरूपले पूर्णता पाएको देखिन्छ ।

प्रेमप्रकाश मल्लका गजलहरू **'अनुभूतिका स्वरहरू'** (२०५४) मा सङ्कलन गरिएका छन् । संरचनात्मक हिसाबमा सफल देखिने यिनका गजलहरू रागात्मक विषयमा केन्द्रित छन् । यिनी जीवनका उकाली ओरालीहरू छाम्नमा लागिपरेका छन् ।

^{१०९} नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ९६ ।

राममान तृषितका कतिपय गजलहरू गीतका रूपमा प्रसारित भएका सुनिन्छन् भने उनको 'प्रेयसीका आँखासित पिरतीका कुरा' (२०५४) शीर्षकको गजलसङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । तृषितको यस गजलसङ्ग्रहमा १२१ ओटा गजल सङ्कलन गरिएका छन् र यिनमा शृङ्गार भावकै गजलको बाहुल्य छ । उनले १४ र १६ अक्षरको लयविधानलाई अङ्गालेर धेरै गजलको रचना गरेका छन् । उनले हरेक गजलमा तीन तीन शेरको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।^{१०८} यसप्रकार यिनका गजलहरू गजलको सैद्धान्तिक नियमभन्दा बाहिरका रहेका छन् । तीन शेरको गजललाई गजल नभनेर रुवाइ भन्ने प्रचलन छ । चार शेरभन्दा घटीको शेरमा रचिएका गजलको संरचनामा निकट रहेको रचनालाई रुवाइ भनिन्छ । यिनको उक्त सङ्ग्रहलाई गजलसङ्ग्रह नभनेर रुवाइसङ्ग्रह भन्दा सान्दर्भिक ठहर्छ ।

२०१७-१८ सालतिरै गीत गजलको रचना प्रारम्भ गरेका भए पनि भीम विरागका गजलहरू 'भीमविरागका गीत गजल' शीर्षकमा २०५७ सालमा मात्र प्रकाशित भएका देखिन्छन् । उनको यस सङ्ग्रहमा २७ ओटा गजलहरू सङ्कलन गरिएका छन् र यिनका गजलमा प्रेमको भावका साथै जीवनका सुखदुःखहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ । उनले ५ शेरका गजलहरूको रचना धेरै गरेका छन् । कतिपय गजलमा उनले काफियाको प्रयोग राम्ररी गरेका छैनन् ।

ईश्वर वल्लभको गजल शङ्कर लामिछानेको 'गोधूली संसार'मा, रवीन्द्र शाहका गजलजस्ता लाग्ने रचनाहरू उनका गीतसङ्ग्रहमा, जी.शाहका गजलहरू 'जी.शाह : व्यक्तित्व र सिर्जना' (२०५६) मा तथा भूपी शेरचनका गजलहरू 'कवि भूपी : विश्लेषण र मूल्याङ्कन' (२०५४) मा सङ्कलित छन् । रेडियो नेपालमा गीत सङ्गीतबद्ध गर्ने धेरै सङ्गीतकारहरूले यसवेला थाहा पाई वा नपाई गजलको अन्धाधुन्द रचना गरेको पाइन्छ ।^{१०९}

यसप्रकार नेपाली गजल लेखनको दोस्रो चरणमा गजलले खासै उपलब्धि हासिल गरेको देखिँदैन । म.वि.वि.शाह बाहेकका गजलकारहरूले दोस्रोचरणमा गजल रचना गरे तापनि सङ्ग्रहका रूपमा बजारमा ल्याउन पछि परेका देखिन्छन् । यसर्थ कतिपय विद्वान्, समीक्षक, समालोचकहरूले गजलको यस चरणलाई पनि पहिलो चरणमै गाभेका हुन् तर म.वि.वि.शाहकै मात्र गजलसङ्कलित सङ्ग्रहहरू वि.सं.२०१५ र

^{१०८} नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ.९७ ।

^{१०९} नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ.९६ ।

२०२१ मा प्रकाशित भएका छन् जसले नेपाली गजललेखनको दोस्रो चरणको ठोस प्रमाण प्रस्तुत गरेको छ । यसर्थ समसामयिक पुस्ताका कुनै पनि शोधकर्ता, समीक्षक, एवं समालोचकहरूले वि.सं.२००३ देखि २०३५ सम्मको समयावधिलाई दोस्रो चरण होइन भन्ने ठाउँ छैन । उल्लिखित गजलकारहरूले गजलको रचना गरेका मितिका हिसाबले र म.वि.वि.शाहको गजलहरू सङ्कलित सङ्ग्रहको प्रकाशन हुनुले यस चरणलाई दोस्रो चरण भन्न सहजै सकिन्छ ।

- नेपाली गजलको तेस्रो चरण (२०३६ देखि हालसम्म)

२००३ सालदेखि २०३५ सालसम्म धर्मराएर बाँचेको गजल वि.सं. २०३६ देखि पुनः आफ्नो परिचय दिन जुर्मुराउँछ । यस सन्दर्भमा प्रकाशनमार्फत् सर्वप्रथम *मुक्तक शीर्षक* (मधुपर्क, २०३५) मा प्रकाशित ज्ञानुवाकर पौडेलका मुक्तकहरूले गजलको छनक दिएको पाइन्छ । ज्ञानुवाकरका गजलहरू यसपछि पनि निरन्तर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भइरहेका छन् भने उनको 'खण्डहर नयाँ नयाँ' (२०४९) गजल सङ्ग्रह पनि प्रकाशित भएको छ । ५४ ओटा गजल सङ्कलन गरिएको यसका गजलहरूमा मूलतः ताल्कालीन समयमा समाजमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्नमा मूल रूपमा लागिपरेको पाइन्छ भने यसपछिका धेरै गजलकारहरूले पनि यसै विषयलाई प्रयोग गर्न रुचाएका छन् । २०३६ पछिका अर्का चर्चित गजलकार हुन् ललिजन रावल । उनका केही गजलहरू (२०४३), बिरानो यो ठाउँमा (२०४६) र सिरानीमा आँसु (२०५९) प्रकाशित देखिन्छन् । यिनका गजलहरूमा मूल विषय प्रेम पाइन्छ भने प्रकृतिप्रेमका साथै जीवनका अन्य विविध पक्षहरू पनि प्रस्तुत भएको देखिन्छ । उनका सङ्ग्रहमा भएका धेरै जसो गजलहरू संरचनात्मक दृष्टिले सुदृढ छन् ।^{११०}

रवि प्राञ्जल यस चरणका अर्का महत्त्वपूर्ण गजलकार हुन् । यिनका घामका भुल्काहरू (२०४७), तारिदेऊ न माझी दाइ (२०४८) तथा उही बाढी उही भेल (२०५२) गजलसङ्ग्रह प्रकाशित देखिन्छन् । प्राञ्जलका गजलमा शृङ्गारिक भावका अतिरिक्त मानव मनका सुखदुःख लगायत सामाजिक व्यङ्ग्यको भाव पनि प्रकट गरिएको पाइन्छ । राजनीतिक व्यङ्ग्य पनि उनका गजलमा पाइने एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यिनका धेरै जसो गजलहरू संरचनात्मक दृष्टिले बलिया छन् ।

^{११०} नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ९६ ।

मनु ब्राजाकीका ९० ओटा गजल सङ्कलन गरिएको गजलगङ्गा (२०५१) तथा १०० ओटा गजल सङ्कलन गरिएको काँडाका फूलहरू (२०५६) प्रकाशित देखिन्छन् । यिनका गजलमा सुरासुन्दरीको वर्णनका साथै धार्मिक अन्ध विश्वास तथा राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य पनि गरिएको छ । मनुले १२,१४ तथा १६ अक्षरमा आधारित लयलाई अङ्गालेर धेरै गजलहरू लेखेका छन् ।

बुँद रानाको एउटा गजलसङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ, र त्यो हो रातो मलाई प्यारो (२०५६) यसमा उनका ७५ ओटा गजलहरू सङ्कलन गरिएका छन् ।^{१११} यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित गजलहरूमा प्रगतिशील चिन्तन कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । अन्य सामाजिक सन्दर्भ पनि यिनका गजलमा अटाएका छन् ।

२०३६ सालपछि प्रकाशित अन्य गजलसङ्ग्रहहरूमा :-

धर्मोगत शर्मा 'तुफान'का तुफानका गजलहरू (२०४२) र देशको माटो दुख्ने गर्छ (२०४९), बद्रीलाल निराशाको केही गजलहरू निराशाका (२०४६), वासुदेव अधिकारीको मनको हरियो मनको गीत (गीत पनि २०४७), खगेन्द्रप्रसाद वस्यालको दैलातुङ्ग फाँटबाट सुरु भएको यात्रा (२०४९), यज्ञविक्रम शाहीको बाँच्नेहरू (२०५०), कुमार शिशिरको शिशिरका शीतहरू (२०५०), चन्द्र पोखरेल 'प्रभात' को धर्ती र आकाश (२०५१), वियोगी बुढाथोकीको गजल पुष्पाञ्जली भाग १, भाग २ र भाग ३ (२०५१, २०५५, २०५६), धर्म प्रधान 'अकिञ्चन'को मृग मरीचिका (२०५२), मुन पौडेलको गजलोत्सव (२०५३), श्रेष्ठ प्रिया 'पत्थर'का परिलएका कथाहरू (२०५३), पत्थरका प्रलापहरू (२०५९) र आँसुको सौगात (२०६०), निमेश नेवाको याद (२०५३), गोवर्द्धन पूजाको धर्तीको धूलो (२०५४), खड्गसेन ओलीको बादलको गुफा (२०५४), विजय भक्त उपाध्यायको विजयको गजल (२०५४), दिव्य गिरीको सागर लहर किनार (२०५४) के.बी.उदयको जेलभित्रको मुटु (२०५४), आर.बी 'फ्लेम'को ज्वालाका रापहरू (२०५४), राजेश्वर रेग्मीको परिभाषा हराउँदा (२०५५), टीकाराम उदासीको परिवेशका धुनहरू (२०५६) काशीराम विरसका जिन्दगीका रेखाहरू (२०५६) र स्पर्श अनुभूति (२०५७), गोविन्दराज विनोदीको निर्मम निर्मम घडीहरू (२०५६), गोपाल अस्कको जीवनको लेक र बैँसी (२०५६), विजय सुब्बाको विजय सुब्बाका गीत गजलहरू (२०५७), पूर्ण भण्डारी 'पङ्कज'को

^{१११} नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ.९९ ।

सङ्कल्पका शिखा (२०५७), मधु साश्रुको पीडा अनन्त (२०५७), दिव्यसागर साउदको एउटा लहर सागरको (२०५६), देवी पन्थीको मनको बह (२०५६), रामलाल जोशीको हत्केलामा आकाश (२०५७), उत्सव खरेलको टाढिएको वसन्त (२०५७), अमर त्यागीको बाँसुरीमा आँसुको गीत (२०५७), विष्णुबहादुर सिंहको सलबलाउँछन् ओठहरू (२०५८), अशोक बोहरा 'असीम पीडा' र ऋचा लुइँटेलको बाँसुरीका धुनहरू (२०५८), माधव वियोगीको गुम्सएका भावहरू (२०५८), नारद निष्ठुरीको चहऱ्याइरहेका घाउहरू (२०५८), रमेश 'शुभेच्छु' र खगेन्द्र दाहालको अनुत्तरित प्रश्न (२०६१), दीर्घराज अनुरागको उनैको यादमा (२०५९), विमलप्रसाद देवकोटाको पलपलका तलतलहरू (२०५९), शम्भुकुमार मिलनको तिम्रो सहरमा (२०५९), गोपाल पौडेलको छातीभरि तिम्रो माया (गीत पनि २०५९), प्रोल्लास सिन्धुलीयको आँखाभरि भुईँकुहिरो (२०५८), रासाको रात निधाएको रातमा, कृसु क्षेत्रीको अर्द्धमुदित आँखाहरू (२०५९), सुदीप गौतमको परेलीमा बाढी (२०५९), नवीन विभास र उदय जी.एम.को उनका गजल (२०६०), स्वागत नेपालको धमिराको दरबार (२०६०), सुमित्रा वाङ्देल चेलीको गङ्गाजल (२०६०), शान्तिनारायण श्रेष्ठको अनुभूति (२०६०), केशवराज आमोदी र विमलप्रकाश देवकोटाको गजलदीपिका (२०६०), पदम गौतमको एकलासको फूल (२०६०), रामगोपाल आशुतोषको आशुतोषका रहरहरू (२०६१), अनमोलमणिको नदी किनारमा उभिएर (२०६१), प्रभाती किरण, रूपक वनवासी, बालकृष्ण रेग्मी, निर्जन मनोज, लक्ष्मण गगन को संयुक्त गजलहरूको सङ्ग्रह : अवरुद्ध गलाहरू (२०६१), नेत्र एटमको भित्र कतै दुख्छ भने (२०६१), बुद्धिसागर चपाईको रारा जलेपछि (२०६१), गीता सापकोटाको इतिहासका पानाभित्र (२०६१), सीता आस्था ढुङ्गेलको नेपालकी छोरी (२०६१), ईश्वरी कार्की वर्षाको टुक्राटुक्रा आकाश (२०६१), रूपक वनवासीको हल्का मध्यपान (२०६३) आदि ।

यस सन्दर्भमा विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा सङ्कलन गरिएका केही महत्त्वपूर्ण गजलसङ्ग्रहहरूको नाम लिनु पनि आवश्यक हुन्छ र ती सङ्ग्रहहरूको नाम हुन् : ललिजन रावलद्वारा सम्पादित नेपाली गजल (२०४७), दुबसु क्षेत्रीद्वारा सम्पादित समसामयिक नेपाली गजल (२०५०), वियोगी बुढाथोकी र कृसु क्षेत्रीद्वारा सम्पादित प्रतिनिधि नेपाली गजल (२०५७), गजल विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित आरोहण (२०४६), विजया (२०४७), वसुन्धरा (२०४९), सन्देश (२०५२), प्रतिभा (२०५३), भर्ना (२०५३), प्रज्ञापन (२०५३), आकाश (२०५३), पूर्णिमा (२०५७), गुञ्जन (२०५८), धौलागिरि स्पन्दन (२०५९), स्वर्ण गजुर (२०६०) तथा प्रज्ञापन (२०६०), शब्दाङ्कुर, पत्रिकाले पनि गजलको विकासमा विशेष योगदान दिएका छन् ।

यस्तै इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित'द्वारा सम्पादित गजल, अमर त्यागीद्वारा सम्पादित मूर्च्छना, सुरेश वाग्लेद्वारा सम्पादित पलाँस, पुष्प अधिकारी अञ्जलीद्वारा सम्पादित पुष्पाञ्जली तथा गोरख सागर खत्री र अरूद्वारा सम्पादित गजलसागर, धीरज गिरी 'कल्पित'द्वारा सम्पादित नेपाली गजलजस्ता गजलप्रधान पत्रिकाहरूले पनि गजलको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ, भने टीकाराम उदासीको गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास (२०५९) तथा देवी पन्थीको गजल सिद्धान्त र समालोचना (२०५९) लयायतका समालोचनात्मक पुस्तकहरू देखिएका छन्।^{११२}

उपर्युक्त सम्पादित गजलसङ्ग्रहहरू र अन्य कतिपय पत्र पत्रिका तथा पुस्तकहरूमा गजल प्रकाशन गर्ने र निरन्तर गजलको साधनामा लागेका केही गजलकारहरू यसप्रकार छन् :

अच्युत असीम दर्पण, अच्युत घिमिरे, अन्जान यात्री, अरुणबहादुर खत्री 'नदी', अशोक थापा तृष्णा, अधिकारी राजुश्री, अमृका ताम्राकार, अमीर निशाचर, अविनाश श्रेष्ठ, अर्जुन दाहाल ओखलढुङ्गे, अस्मिता भण्डारी, इन्दिरा प्रसाईं, इन्दु अधिकारी, इन्दिरा इन्दु, इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित्', ईश्वर थापा 'प्याला', उज्ज्वल जि.सी, उत्तम कृष्ण मजगैया, उमेश रेग्मी, कविराज पोखरेल, कुमार शिशिर, कृष्णप्रसाद बस्याल, कृष्णहरि बराल, कर्म कार्की, खिमानन्द पोखरेल, खुश्वुराज शाही, खेम सापकोटा, खेम प्रसाईं, खोलाघरे साईंलो, गणेशमान शाक्य, गणेश बन्जारा, गीता कार्की, गोपाल पौडेल, गोपी दवाडी, गोविन्द गिरी प्रेरणा, गुलाब खेतान, गोविन्द विकल, गोपीकृष्ण ढुङ्गाना, चन्दा, घनश्याम पथिक, घनश्याम प्रयास, चेतन कार्की, चेतनाथ घमला, जगत नवोदित, जय गौडेल, जीत कार्की, टीका फुलारा, तारा मैनाली, तीर्थ सागर, दिलु श्रेष्ठ, दीपक लोहनी, देवी नेपाल, देवेन्द्र सुगाला, धीरज गिरी 'कल्पित', धीरेन्द्र प्रेमर्षि, नवराज कार्की, नवराज पुडासैनी ज्योत्स्ना, नवराज लम्साल, नारायण निराशी, नारायणी देवकोटा, नीलम कार्की निहारिका, प्रकाश घायल, प्रकाश बस्नेत, पुष्पहरि क्याम्पा राई, प्रमोद स्नेही, बालकृष्ण लामिछाने, बुकी, भरत भारद्वाज, भीम राना जिज्ञासु, भूपेन्द्र खड्का, भूपेन्द्रजड शाही, मनोज न्यौपाने, मुरारी प्रसाद सिग्देल, युवराज नयाँघरे, रमेश पौडेल, रमेश लम्साल, रमेशप्रसाद सागर, रमेश क्षितिज, रविका भण्डारी, राजकुमार बगर, रामशरण दर्नाल, राधाकृष्ण भट्टराई, रामबहादुर पहाडी, रेनुका भट्ट, रोशनी खनाल, लक्ष्मी घिमिरे, लब गाउँले, विष्णु ज्ञवाली, विजय वजिमय, व्याकुल पाठक, व्याकुल माइला, विप्लव ढकाल, वन्दना मैनाली, शान्तिप्रिय,

शारदा पराजुली, श्याम सङ्कल्प, सनतकुमार वस्ती, सविना मिश्र, सविना सिन्धु, साधना प्रतीक्षा, सुनीता कार्की, सुरेश वाग्ले, सुरेश सुवेदी, सुवास अगम, सुविद गुरागाई, सूर्य चापागाई, हरि अधिकारी, हरिशरण थापा, हितानन्द निरौला, होम शङ्कर बास्तोला, होमकुमारी राई, ज्ञान उदास, ज्ञानु विद्रोही, ज्ञानेन्द्र विवश आदि ।

२.१.१.१ नयाँ पुस्तामा बहरको लहर

पूर्वीय संस्कृत काव्य परम्परामा कविताको सैद्धान्तिक लय व्यवस्थालाई 'छन्द' भनेजस्तै उर्दू फारसी साहित्यमा छन्दलाई बहर भनिन्छ ।^{११३} नेपाली कविताको माध्यमिक कालमा मोतीराम भट्टका माध्यमबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको गजलले अहिले आफूलाई कविताको लघुरूपमा मात्र सीमित नराखेर छुट्टै विधागत अस्तित्व खोजिरहेको अवस्था छ । यसमा आफ्नै खाले विधि, सिद्धान्त र मान्यताहरू छन् । कवितात्मक अन्य रचनाका तुलनामा गजल बढी सैद्धान्तिक र अनुशासित देखिन्छ । लयविधान यसको सर्वोच्च र अपरिहार्य अनुशासन हो । मुक्तलयमा गजलको सृजना हुन सक्दैन । यसले परम्परित सैद्धान्तिक वा स्वनिर्मित कुनै न कुनै लयलाई अङ्गालेको हुनुपर्छ । नेपाली गजल लेखन परम्पराका मोतीरामकालीन गजलहरूमा 'बहर'को राम्रो प्रयोग भएको देखिए तापनि वर्तमानका गजलहरूले स्वनिर्मित लयव्यवस्थालाई अङ्गालेको पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाली गजलहरूले १२, १४ र १६ अक्षरे लय व्यवस्थालाई बढी मात्रामा स्विकारेको पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाली लोक परम्परामा प्रचलित १४ अक्षरे 'सवाई' छन्दको भने नेपाली गजलमा प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ ।

नेपाली गजल परम्पराको विगतदेखि वर्तमानसम्मको अवस्थालाई हेर्दा पिङ्गल छन्दमा पनि केही गजलहरू लेखिएका पाइन्छन् । तर यहाँ वर्तमान पुस्तामा चलेको बहरको लहरलाई केही मात्रामा केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

नेपाली गजलको इतिहासलाई मूलतः तीन चरणमा राखेर हेर्न सकिन्छ, जुन यस प्रकार छ :

क) पहिलो चरण (१९४९-२००२)

ख) दोस्रो चरण (२००३-२०३५)

११३ देवी नेपाल, छन्द-पराग, २०६२, पृ.१०७ ।

ग) तेस्रो चरण (२०३६देखि हालसम्म)

मोतीराम भट्टद्वारा सुरु भएको नेपाली गजलको विकासक्रममा भीमनिधि र उपेन्द्रबहादुर जिगरसम्मको अवधिलाई पहिलो चरणको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । यस चरणमा प्रशस्त मात्रामा बहरमा गजल लेखिए । मोतीराम भट्टले हजज, रजज, रमल, मुतकारिब, मुतदारिकजस्ता बहरहरूमा प्रशस्त गजलहरूको रचना गरेका छन् । यसैगरी उनका समकालीन लक्ष्मीदत्त पन्त 'इन्दु', गोपीनाथ लोहनी, नरदेव पाण्डे र त्यसपछिका शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, भीमनिधि तिवारी र उपेन्द्रबहादुर जिगरसमेतले मोतीराम भट्टद्वारा भित्र्याइएको नेपाली गजललाई माथि उठाउने काम गरे यिनीहरूले पनि बहरमा नै कलम चलाएर नेपाली गजलको अस्तित्व कायम राखिरहे ।

नेपाली गजलको २००३ देखि २०३५ सम्मको समयमवधिलाई दोस्रो चरण मानिन्छ । यस चरणमा खासै गजल सृजना गरिएको पाइँदैन । तैपनि म.वि.वि. शाह, गोविन्द शर्मा 'विमल', प्रेमप्रकाश मल्ल, भीम विराग, छिन्नलता, भूपी शेरचन, पुष्प नेपाली लगायतका गजलकारहरूले गजलको धुक्धुकी बचाइराखे । यस चरणमा शास्त्रीय बहरमा गजल लेखिएको पाइँदैन । केही मात्रामा गजल लेखिएको पाइन्छ, त्यो पनि नेपाली लयव्यवस्थालाई अङ्गलेर गजलकारहरूले गजल लेखेको देखिन्छ । २०३५/०३६ सालपछि नेपाली गजल पुनः जागृत भयो । यो समयलाई नेपाली गजलको तेस्रो चरण मानिन्छ । अर्को अर्थमा यस चरणलाई पुनर्जागरण काल पनि भनिन्छ । गजलकार ज्ञानुवाकर पौडेलका माध्यमबाट गजलको पुनर्जागरण त भयो तर बहरको भने पुनर्जागरण हुन सकेन । यस चरणमा नेपाली गजलले फारसी बहरको सैद्धान्तिक कठोरताबाट मुक्ति खोज्ने र आफ्नै चिनारी सहितको लय निर्माण गर्ने प्रयत्न गर्‍यो । यस चरणमा ज्ञानुवाकर पौडेल, ललिजन रावल, रवि प्राञ्जल, दिव्य गिरी, कृष्ण हरि बराल, घनश्याम परिश्रमी जस्ता गजलका हस्तीहरूले पनि फारसी बहरको पछि नलागेर स्वनिर्मित लय व्यवस्थामा गजलको सृजना गरे । तर ५० को दशकको छेउछाउमा पुगेपछि भने बूँद राना र घनश्याम परिश्रमीले चाहिँ पाट्टफुट्ट बहरमा पनि गजल लेखेको पाइन्छ । ५० को दशकमा नेपाली गजलले सनतकुमार वस्तीको सशक्त साथ पाएपछि बहरले पनि फस्टाउने मौका पायो । वस्तीले हजज, रजज, रमल, मुतकारिब, मुतदारिकजस्ता बहरका भेद प्रभेद गरी विभिन्न बाह्र वटा बहरमा गजल लेखेका छन् भने घनश्याम परिश्रमीले पनि पछिल्लो चरणमा मुतकारिब, मुतदारिक, रमल, खफिफ, हजजजस्ता बहर र तिनका भेद

प्रभेदमा गजलहरू सिर्जना गरेका छन् । यसरी नै कृष्णहरि बराल, केशवराज आमोदी, गोविन्दराज विनोदीजस्ता अधिल्लो पुस्ताका गजलकारहरूले पनि बहरमा कलम चलाएर नयाँ पुस्तालाई बाटो खुला गरिदिएका छन् । ५० को दशकको अन्त्य र ६०को दशकको थालनीसँगसँगै एकातिर शिवप्रणतद्वारा लिखित 'कुन्ती' गजलकाव्यको प्रकाशन हुनु अर्कातिर ६० कै दशकमा नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरका विद्यार्थीहरू नारायण निराशी, विष्णु ज्ञवाली, बालकृष्ण लामिछाने, रमेश शुभेच्छु, बालकृष्ण अधिकारी, दुःखी महल, अशोक थापा, देवमाया शर्मा, पुरुषोत्तम न्यौपाने लगायतकाले शास्त्रीय बहरमा गजल लेखन थालनी गरेको देखिन्छ । यसैगरी ६० कै दशकमा सुरेश सुवेदी, सुरेश वाग्लेलगायतकाको सक्रियतामा मीनभवन क्याम्पसमा 'गजलगृह' नेपालको स्थापना हुन पुग्यो, जसको प्रारम्भिक कालदेखि नै केही गजलकारहरू बहरमा गजल लेखन सक्रिय रहेका देखिन्छन् । २०६२ जेष्ठमा देवी नेपालद्वारा लिखित 'छन्द-पराग' प्रकाशन हुन्छ । यसमा नेपालले शास्त्रीय बहरका भेदभेद गरी जम्मा ३० ओटा सूत्र र तिनका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जसको प्रकाशन भएपछि धेरै युवाहरूले बहरमा गजल लेखन थालेको देखिन्छ । उक्त 'छन्द-पराग' छन्द र बहरहरूको सूत्रात्मक एवं अनुसन्धानमूलक कृतिमा देवी नेपाल स्वयंले मुतकारिव, हजज, मुतदारिक, मुनसिरह, वसित, सरिअ, करिव, मुसाकिल, जदिद लगायतका बहरहरूमा गजल सृजना गरेका छन् । उनका केही उदाहरणहरू यसप्रकार छन्:

हजज

म हारें रूपमा तिम्रो, जुनेली रात तिम्रै हो
नशाले भैगएँ अन्धो, पिएको मात तिम्रै हो ।

मुतदारिक

मर्छ रे पालुवा, जन्मदै त्रास भो,
भर्छ रे रक्त यो, बुद्ध नै लाश भो ।

मुतकारिव

म फोर्दै छु नाका नआएर के भो
म कोर्दै छु भाका नगाएर के भो ।

वसित

आशा जले रापमा, यो जिन्दगी भार भो
गिर्दै गयो चेतना, खै जीत खै हार भो ।

छन्द-परागको प्रकाशनपछि २०६२ साल असारदेखि शिक्षा पत्रकार समूह, अनामनगरमा पदम गौतम, घनेन्द्र ओझा, नारायण निराशी, सुरेश सुवेदी, प्रभाती किरण लगायतका सर्जकहरूको सक्रियतामा प्रत्येक शनिबार बहर केन्द्रित अन्तर्क्रियात्मक भेला हुँदै आइरहेको छ, जसले बहरमा गजल लेखन कार्यलाई थप ऊर्जा प्रदान गरेको छ । उक्त स्थानमा हुने गरेको बहरसम्बन्धी अन्तर्क्रियात्मक भेलालाई उल्लिखित युवाहरूले निरन्तरता दिँदै गए । भेला हुने गरेको समय वर्ष दिन पनि बित्दा नबित्दै बहरले व्यापकता लिँदै गयो । हाल सो समूह सङ्गठित रूपमा अनाममण्डलीको नामले क्रियाशील छ । तात्कालीन समयमा मोतीराम भट्टको सक्रियतामा मोतीमण्डलीको स्थापना भएपछि गजलले प्रश्रय पाएजस्तै आजको अनाममण्डलीले पनि बहरमा गजल लेखन कार्यमा योगदान दिएको छ । मोतीबाट सूत्रापात भएको नेपाली गजल भीमनिधि र उपेन्द्रबहादुरपछि सुस्तायो फेरि ज्ञानुवाकर पौडेलको साथ पाएर २०३५/०३६ सालमा यसले सप्रने मौका पायो । पौडेलले नेपाली मौलिक लयमा गजल सिर्जना गर्ने कार्यमा मात्र पुनर्जागरण ल्याएको देखिन्छ, तर आजको अनाममण्डलीले बहरमा पनि २०६२ सालबाट पुनर्जागरण ल्याएको देखिन्छ, जसको प्रमाण आजका केही गजलकार र तिनका तिनका गजलहरूको अध्ययन एवं विश्लेषण गर्दा भेटिन्छ । हालसम्म शास्त्रीय बहरमा सबैभन्दा बढीसूत्रमा गजल सिर्जना गर्ने गजलकार नारायण निराशी हुन् । यिनले ५० ओटाभन्दा बढी सूत्रमा गजल सृजना गरिसकेको देखिन्छ । यिनले स्वनिर्मित बहरमा पनि गजल लेखेका छन् । यसैगरी अर्का गजलकार घनेन्द्र ओझाले पनि बहर केन्द्रित गजलहरूको सङ्ग्रह 'बल्भेर याद तिम्रो' प्रकाशन गरेका छन् । यिनले प्रचलित बहरका अतिरिक्त मुजाहिफ बहर निर्माण गरेका छन् । यिनले हालसम्म लगभग ३०/३५ ओटा बहरमा गजल सिर्जना गरेको देखिन्छ । अर्का गजलकार सुरेश सुवेदी पनि अन्य गजलकारका तुलनामा कम देखिँदैनन् । यिनले हालसम्म २०/२५वटा जति शास्त्रीय बहरमा गजल रचेका छन् । एकमुष्ठ गजल जम्मा गर्ने हो भने एउटा सङ्ग्रह नै पुग्ने देखिन्छ । यसैगरी शास्त्रीय बहरमा ढिलै कलम चलाउन लागेका भए पनि जनकराज पौडेल, पदम गौतम, प्रभाती किरण लगायतका गजलकारहरूले पनि बहरमा सङ्ग्रह पुग्ने गजल तयार पारिसकेका देखिन्छन् । उल्लिखित गजलकारहरूका एकएक ओटा शेर उदाहरणको लागि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

ती हुन् :

हजज

बनायो पूर्णिमा जस्तै जवानीले तिमीलाई
फुलायो फूलभैँ चट्टै बिहानीले तिमीलाई ।

पदम गौतम

मुजारे

सुख्खा बनेछ, छाती पानी बनेर आऊ
पर्खेर बस्छु वर्षौं आऊ भनेर आऊ ।

सुरेश सुवेदी

मुतदारिक

प्यासले तड्पिँदै रातमा ओर्लियो
कामले मत्त भै मातमा ओर्लियो ।

घनेन्द्र ओझा

मुनसरिह

अन्त्य पर्दा दिन र रात रुन्छ, तिम्रो सहरभिन्न
हेर आफन्त पनि शत्रु हुन्छ, तिम्रो सहरभिन्न ।

नारायण निराशी

रजज

आँधी बढ्यो छाती जल्यो बाढी छ, यो आँखाभरि
आशा मच्यो आस्था ढल्यो बाढी छ, यो आँखाभरि ।

प्रभाती किरण

मुतकारिव

तिमीले मलाई बुझेनौ त के भो ?
रुझेका परेली पुछेनौ त के भो ?

जनकराज पौडेल

अहिले शास्त्रीय बहरमा बडो सचेतताका साथ गजल सृजना गर्ने परम्परा बढेको देखिन्छ । हाल शास्त्रीय बहरमा गजलको सृजना गर्ने अन्य गजलकारहरूमा अनिल थापा, ईश्वरी कार्की, ईश्वरी दुवाल, खगेन्द्र दाहाल, खोलाघरे साहिँलो, गोर्खे साहिँलो, घनश्याम पथिक, जय गौडेल, जीत कार्की, नारायणी देवकोटा, निश्चल अधिकारी 'चञ्चल', नेत्रप्रसाद अधिकारी, नेत्रप्रसाद न्यौपाने, प्रकाश अधिकारी 'उदास', बलराम दाहाल, बालकृष्ण अधिकारी, बालकृष्ण लामिछाने,, बालकृष्ण रेग्मी,, भूपेन्द्र

तिम्सिना, मायामितु न्यौपाने, रमेश शुभेच्छु, रामगोपाल आशुतोश, रेणुका भट्ट, बन्दना मैनाली, विपीन किरण, विष्णु ज्ञवाली, विभोर बराल, शिव प्रणत, शिवराज लामिछाने,, शीतल गुरुड 'मन्दाकिनी', सबिना सिन्धु, स्वागत नेपाल, ज्ञानु विद्रोही लगायताका पर्दछन् ।

एकातिर यसरी शास्त्रीय बहरमा गजल सिर्जना गर्ने क्रम चलेको छ भने अर्कातिर यसले विगतमा बहर नरुचाउने युवा पुस्तालाई आकर्षण गरेको पनि देखिन्छ । यसरी नयाँ पुस्तामा देखिएको बहरप्रतिको मोहले अब गजल तुलनात्मक रूपमा गेय बन्न सक्ने सम्भावनालाई सङ्केत गरेको छ । यसप्रकारको उत्साहले एकातिर नयाँ पुस्तामा अध्ययनको अनिवार्यता सृजना गर्छ भने अर्कातिर रहरको अन्त्य हुन्छ र आगामी पुस्ताले पनि यो पुस्ताले खनेको गोरेटोमा हिँड्न रुचाउने छ । यसबाट गजलको सुन्दर भविष्य देखिन्छ ।

३. पाँच गजलकारका पाँचपाँच ओटा गजलको अध्ययन

नेपाली गजलको आस्वादन गर्ने क्रममा नेपाली गजलकारहरूका धेरै फुटकर गजल र गजलसङ्ग्रहहरूको अध्ययन गरियो । ती मध्ये यहाँ पाँच नेपाली गजलकारहरूका पाँचपाँच ओटा गजलहरूको अध्ययन संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचजना गजलकारहरूभित्र पर्ने गजलकारहरूले आ-आफ्नो चरणको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यहाँ पहिलो चरणका दुई गजलकार मोतीराम भट्ट 'मोती' ,उपेन्द्रबहादुर 'जिगर' र तेस्रो चरणका गजलकार बूंद राना, मनु ब्राजाकी तथा समसामयिक पुस्ताका एकसट्टीको दशकमा नेपाली गजल साहित्यमा छुट्टै धार लिएर देखा परेका प्रयोगशील गजलकारहरू प्रभाती किरण,रूपक वनवासी,बालकृष्ण रेग्मी,'निर्जन'मनोज र लक्ष्मण पौडेल'गगन' को संयुक्त गजलहरूको सङ्ग्रह 'अवरुद्ध गलाहरू' को पाँचओटा गजलको अध्ययन एवं विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।पाँचजना गजलकारहरू छानेर गजल विश्लेषण गर्ने कुरामा सृजनाकर्तालाई वैयक्तिक स्वतन्त्रता छ, तैपनि तिनले समय, युग र चरणको प्रतिनिधित्व सजिलै गर्न सकून् भन्ने हेतुले उल्लेखित गजलकारहरूलाई पाँचजना गजलकारभित्र समेटिएको हो । अब क्रमशः तिनको विवेचना प्रस्तुत गरिन्छ ।

३.१ मोतीका पाँच गजल

नेपाली गजलका पिता मोतीराम भट्ट(१९२३ १९५३) ले नै सर्वप्रथम नेपाली साहित्यमा गजलको न्वारन गरेका हुन् । मोतीको तखल्लुसबाट शृङ्गार रसले सुसज्जित छन् र यिनी भक्तिभावका गजलहरू कोर्न पनि पछि परेका छैनन् । मोतीले उर्दू र फारसीमा प्रचलित बहरहरूमा गजलको रचना गरेका छन् । यिनका गजलहरू 'सङ्गीत चन्द्रोदयमा' सङ्कलित छन् । यिनका पाँच गजल र तिनको बाह्य संरचनाको सङ्केतात्मक विवरण यसप्रकार छ :

क्र.सं.	गजल	शेर सङ्ख्या	काफिया	रदीफ	बहर	तखल्लुस	स्रोत
१	दिनको पचास	९	+	-	कामिल	+	सङ्गीत चन्द्रोदय
२	पयर्मा कडा चोट	७	+	+	मुतकारिब	+	
३	भला सदै.....	५	+	+	हजज	+	
४	दुइ आँखी भौ.....	६	+	+	कामिल	+	
५	यता हेच्यो यतै मेरा	५	-	-	हजज	+	

उल्लिखित गजलहरूमा मूलतः शृङ्गार रसको भाव सञ्चार भएको छ । गजल ५ले मात्र भक्तिभावको प्रतिनिधित्व गरेको छ । गजल ५मा रामप्रति समर्पणपूर्ण श्रद्धा व्यक्त गरिएको छ भने बाँकी सम्पूर्ण गजलहरूमा नायिकाको सौन्दर्य, हावभाव,चेष्टा र तिनबाट नायकमा

हुन गएको विमुग्धतालाई प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको छैन । गजलले अभिधात्मक अर्थ सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ । गजलहरू सङ्क्षिप्त नभएर वर्णनात्मक शैलीमा रचिएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि सरलभाषाको कलात्मक विन्यासले गर्दा उल्लिखित गजलहरू साङ्गीतिक बनेका छन् । प्रायः गजलहरूमा बहर मिलाउनका लागि अजन्त शब्दलाई पनि हलन्त गरिएको पाइन्छ । कतै कतै बहरको नियम गजलकार भट्टले भङ्ग गरेका छन् । यति हुँदा हुँदै पनि गजलहरूमा मौलिकता, सरलता, नवीनता भने अवश्य पाइन्छ । गजल १ मा रदीफको प्रयोग भएको छैन भने बाँकी सबै गजलमा रदीफको प्रयोग गरिएको छ । गजल ५ मा काफियाको समेत प्रयोग नगरिएको हुँदा उक्त गजललाई शास्त्रीय सिद्धान्तअनुसार गजल मान्न सकिँदैन । उल्लिखित गजलहरूमा गजलकार भट्टले तखल्लुसको प्रयोग भने आकर्षक किसिमले गरेका छन् । अनेकौं त्रुटिहरूका बाबजुद पनि मोतीका गजलहरू सङ्गीतात्मक छन् । त्यसैले सबै गजलहरू श्रुतिरम्य बनेका छन् । जस्तै :

दुइ आँखिभौं तयार छन्, तरबार पो किन चाहियो
तिमि आफू मालिक भैग्यौ, सरकार पो किन चाहियो ।

(गजल ४ बाट)

३.२ जिगरका पाँच गजल

उपेन्द्रबहादुर जिगर नेपाली गजल लेखनको प्रथम चरणका एक सशक्त प्रतिभा हुन् । यिनको 'एक सय एक गजल'(१९६९) शीर्षकको गजल सङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा यिनका १०१ ओटा गजलहरू प्रकाशित छन् । जिगरले दुर्गा भवानीको स्तुतिबाट गजलको प्रारम्भ गरेका छन् भने शृङ्गारिक भावमा धेरै गजलको रचना गरेका छन् । यिनको एउटै गजलमा भक्ति रस र शृङ्गार रस मिसिएको पनि पाइन्छ । यिनले बुलबुल शब्दको प्रयोग धेरै ठाउँमा गरेका छन् । यिनले आफ्ना गजलहरूमा अरबी तथा फारसी शब्दको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा गरेका छन् । जिगरका पाँच गजल र तिनका बाह्य संरचनाको सङ्केतात्मक विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	गजल	शेर सङ्ख्या	काफिया	रदीफ	बहर	तखल्लुस	स्रोत
१	नबोले पनि.....	६	+	+	मुतकारिब	+	एक सय एक गजल
२	बरु मारिदीनु	६	+	-	उर्दू	+	
३	दुखेको छ कलेजा	७	+	-	उर्दू	-	
४	आँखामा छ	५	+	-	उर्दू	+	
५	मन त हुन्छ कि	५	+	-	उर्दू	-	

उल्लिखित गजलहरूमा मूलतः शृङ्गार रसको प्रयोग गरिएको छ । गजल १ मा गजलकार जिगरले आफ्नी प्रेमिकाले दिएको जस्तोसुकै प्रताडना पनि सहने कुरा गरेका छन् । प्रेमिकाले लाखौं गाली दिएर हिँडे पनि उनको जयगान गरिरहने कुराको चर्चा उक्त गजलमा गरिएको छ । एकोहोरो प्रेमभाव भल्किएको पहिलो गजलमा तखल्लुसको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस गजलमा काफियाको प्रयोग पनि सशक्त रहेको देखिन्छ । बढीभन्दा बढी आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ, तखल्लुसको पनि सशक्त प्रयोग गरिएको देखिन्छ । खालि प्रेमिकाको नखरामा भुल्ल चाहने गजलकारको उक्त गजलको भावपक्ष सवल बनेको छ । अभागी प्रेमी आफ्नी प्रेमिकासँग केवल नजरको लडाइँ लडिरहेको कुरा यिनी गर्छन् । तस्रो गजलमा पनि रदीफको प्रयोग गरिएको छैन । आगन्तुक शब्दको भने प्रयोग गरिएको छ । उक्त गजलमा मजनू र लैलाको प्रसङ्ग उठाई प्रेमको बखान गरेका छन् गजलकारले । प्रेमी प्रेमिका लुटिएको र लुटाएको प्रसङ्गलाई यहाँ मूल विषय बनाइएको छ । उक्त गजलमा प्रेमिकासँगको वियोगमा प्रेमी कसरी तड्पिरहेको हुन्छ, भन्ने कुरालाई मूल रूपमा बखान गरिएको छ । चौं थो गजलमा पनि आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ । तखल्लुसको प्रयोग सशक्त रूपमा गर्नसक्ने खुवी भएका गजलकार जिगरले उक्त गजलमा पनि तखल्लुसको प्रयोग सशक्त रूपमा गरेका छन् । उक्त गजलमा रदीफको प्रयोग गरिएको छैन । यसमा पनि गजलकारले प्रेमीले प्रेमिकासँग प्रेमको लडाइँ लडिरहेको चर्चा गरेका छन् । बुलबुलसँग आफ्नी प्रेमिकालाई तुलना गरेका छन् । केवल प्रेमिकाको अधरको प्याला भरेर रोमाञ्च गर्न पाए केही चाहिँदैन भनेर गजलकार होसियार भएका छन् ।

पाँचौं गजलमा पनि अत्यधिक मात्रामा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसमा रदीफको प्रयोग गरिएको छ साथै पूर्ण काफियाको प्रयोग गरिएको उक्त गजलमा पनि प्रेमिकाको हाउभाउ प्रस्तुत गर्न गजलकार चुकेका छैनन् । यस गजलमा पनि गजलकारले बुलबुल शब्दको प्रयोग गरेका छन् । एउटा गरिब, तनाहा प्रेमीले धनाढ्य ओहदाकी प्रेमिकासँग चक्कर चलाउँदा हुने वास्तविक पीडालाई उक्त गजलमा गजलकारले ओकलेका छन् । साँच्चै भन्नुपर्दा प्रेमको पीडा कहिल्यै सम्भन्नु नपरोस् भनेर यिनले कामना समेत गरेका छन् ।

यसप्रकार गजलकार जिगरका गजलहरू मूलतः प्रेमभावमा रचिएका देखिन्छन् । आगन्तुकशब्दको बढी प्रयोग, बिम्ब-प्रतीकको कम प्रयोग गरिएको छ । कतैकतै गजलकारले बहरको नियम भङ्ग गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि यिनका गजलले मौलिकताको छाप ओगट्न सफल भएका छन् । बढीमात्रामा गजलमा तखल्लुसको सशक्त

प्रयोग यिनले आफ्ना गजलमा गरेका छन् । यिनका गजलहरू सङ्गीतका दुनियाँदेखि टाढा रहन सकेका छैनन् । त्यसैले श्रुतिरम्य बनेका छन्, जस्तै :

रोएर दिन् बिताएँ, तारा गनेर राती

निष्ठुर् रहेछ तिम्रो पत्थर समान छाती ।

३.३ बूँदका पाँच गजल

सङ्ख्यात्मक दृष्टिले भन्दा पनि गुणात्मक दृष्टिले सशक्त गजल लेख्ने गजलकार बूँद राना नेपाली गजल साहित्यका अद्वितीय प्रतिभा हुन् । उर्दू र हिन्दीको पर्याप्त प्रभाव बोकेर पनि प्रायः नेपाली भाकामा गजल रच्ने बूँदका अभिकांश गजलमा अद्भुत तासीर पाइन्छ । हालसम्म यिनको 'रातो मलाई प्यारो' (२०५६) गजलसङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ । उक्त सङ्ग्रहमा जम्मा ७५ ओटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् ।

मूलतः यिनका गजलमा प्रगतिवादी चेतना, समाजसुधारको सङ्केत, शासकीय दासताको उन्मुक्ति, बिग्रँदो राजनीतिप्रति वितृष्णा, बजारिया प्रेमप्रति तीव्र आलोचना, राष्ट्रियता आदिको बिम्ब प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । 'रातो मलाई प्यारो' बाहेक यिनका गजलहरू विभिन्नपत्रपत्रिकामा पनि प्रकाशित हुने गरेका छन् । यिनका प्रायः गजलमा तखल्लुसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । उक्ति वैचित्र्य, नवीनता र सरलताको त्रिवेणीले यिनका गजलहरू श्रुतिरम्य एवं आकर्षक बनेका छन् । प्रणयराग झल्किएका गजलहरू यिनका न्यून छन् । भए पनि समाजलाई कोट्याइएको पाइन्छ । बूँदका पाँच गजल र तिनका बाह्य संरचनागत तत्त्वहरूको सङ्क्षिप्त सङ्केतात्मक विवरण यसप्रकार छ :

क्र.सं.	गजल	शेर सङ्ख्या	काफिया	रदीफ	बहर	तखल्लुस	स्रोत
१	उडिरह्यो पछ्यौरी	४	+	+	स्वनिर्मित	+	रातो मलाई प्यारो
२	अँधेरी रातमा यसरी	५	+	-	स्वनिर्मित	-	
३	प्युँदै नप्युँने मान्छे	६	+	-	स्वनिर्मित	-	
४	छातीभिन्न कतै	७	+	-	स्वनिर्मित		
५	ढल्दाढल्दै	४	+	-	लोकलय		

उल्लिखित गजलहरू विविध विषयमा रचिएका छन् । पहिलो गजलमा अदृश्य प्रेमिकाको स्वरूपलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त गजल शृङ्गार रसमा रचिएको छ जसमा मौसमले रङ्ग फेरेजसै जिन्दगीमा आफू फेरिन नसकेको गुनासो अव्यक्त प्रेमिकालाई यहाँ प्रेमीले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । दोस्रो गजलमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि नेपालमा केही मात्रामा भए

पनि हलचल भएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रजातन्त्रको प्राप्तिपश्चात् आकाश पनि अलिकति निहुरिएको जस्तो गजलकारलाई लाग्छ । कसैका लागि प्रजातन्त्र खराब र कसैका लागि असल हुनसक्ने सङ्केत गजलकारले गरेका छन् । यसैगरी तेस्रो गजलमा सुरासुन्दरी सँगको रागात्मक भावलाई कलात्मक तरिकाले गजलकारले प्रस्तुत गरेका छन् भने चौथो गजलमा गजलकै चिनारीलाई गजलकारले प्रस्तुत गरेका छन् । पाँचौँ गजल शृङ्गारभावमा रचिएको छ । रानाका गजलहरू परिष्कृत मात्र नभई आकर्षक हुन्छन् । बिम्ब, प्रतीक, समसामयिक युग चेतनाको कर्कश आवाज यिनका गजलमा घन्किएका हुन्छन् । सरल भइकन सरल एवं सहज भाषा शैलीको प्रयोग गर्न सक्ने खुबी भएका गजलकार रानाका उल्लिखित सबै गजलहरू श्रुतिरम्य छन् । गजल ५ को गजल नेपाली लोकलयमा रचिएको भए पनि फारसी, उर्दूमा बहरमा रचिएको भन्दा कम आकर्षक छैन । यिनका गजलले प्रायः सबैको मन स्पर्श गर्न सक्छन् । जस्तै :

✱ उडिरह्यो पछ्यौरी त्यो छुन सकिएन
हावा सरी उताउलो हुन सकिएन ।
रङ्ग फेर्ने मौसमको देखासिकी गरी
थरीथरी रूप बनाउन सकिएन ।

✱ सुनभैँ हजार चोटि खारे पो जिन्दगी हो
कुन बेहोसीले भन्छ हारे पो जिन्दगी हो ।

३.४ मनुका पाँच गजल

सङ्ख्यात्मक एवं गुणत्मक दुवै दृष्टिले उल्लेखनीय गजलकारका रूपमा मनु ब्राजाकीलाई नेपाली साहित्यमा चिनिन्छ । हालसम्म यिनका गजलगङ्गा (२०५१) र काँडाका फूलहरू (२०५६) जस्ता गजलसङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । गजलगङ्गामा ९० ओटा गजलहरू सङ्कलित छन् । यसैगरी काँडाका फूलहरूमा १०० ओटा गजल सङ्गृहीत छन् । मूलतः मनुले १२,१४ तथा १६ अक्षरमा आधारित लयलाई अङ्गालेर गजल रचना गरेका छन् । यिनका गजलमा सुरासुन्दरीको वर्णन, मादकपदार्थ सेवनको कन्तबिजोग, धार्मिक, अन्धविश्वास तथा राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य पनि गरिएको छ । ठट्ट्यौली पारामा समाजको यथार्थ बिम्ब खिचन सक्ने खुबी भएका, गजलकार मनुका पाँच गजल र तिनका बाह्य संरचनाको विवरण सङ्क्षेपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

क्र.सं.	गजल	शेर सङ्ख्या	काफिया	रदीफ	बहर	तखल्लुस	स्रोत
१	कस्का लागि उन्न थाल्यौ..	७	+	-	स्वनिर्मित	+	गजलगाथा/काँडाका फूलहरू
२	हृदयको अँगेनोमा	६	+	+	स्वनिर्मित	-	
३	लुटिँदै छ देश मेरो	७	+	-	स्वनिर्मित	-	
४	डराउनु परेको छ	९	+	+	स्वनिर्मित	+	
५	बोलाउँदा अब भने.....	१२	+	+	स्वनिर्मित	+	

उल्लिखित गजलहरू विविध विषयमा रचिएका छन् । गजल १ मा प्याला र प्रेमिकाको प्रसङ्ग उठाइएको छ । एउटा प्रेमी मदिराले लट्ट भएको घडीमा आफ्नी प्रेमिकासँग भेट हुँदा समेत गिरेको तीतो यथार्थलाई उक्त गजलमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसको जिन्दगी दशैंका लागि साँचेर राखिएको बोकाकोभैं हुन्छ भन्ने कुराको प्रसङ्ग कोट्याउँदै मानवीय मूल्य र मान्यता गिरेको कुरालाई स्पष्टसँग उक्त गजलमा उजागर गरिएको छ । गजल ३ मा राष्ट्र हाँके चालकहरूबाट नै राष्ट्रियता लुटिएको कुरालाई स्पष्टसँग प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त गजलमा नेपालीहरू अभागी भएका, उनीहरूको बस्ती उठिबास लागेको हाम्रा चेलीबेटीहरूसम्म बेचिएका आदि कुराहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । भ्रष्टाचार, अनाचार, व्यभिचार र दुराचार यहाँ स्वतः उत्पत्ति नभएको सो समुद्रपारिवाट हाम्रो देशमा भित्रिएको गोप्य रहस्यलाई गजलकारले यहाँ पर्दाफास गरेका छन् । गजल ४ मा आजका फूलजस्ता नानीहरूको नराम्रो बानी देख्दा भोलि ती नानीहरूको नियतिले कस्तो रूप लेला भन्ने शङ्का प्रकट गरेका छन् । ती फूलजस्ता नानी ठूला भएपछि आउने असहज स्थितिबाट गजलकार डराएका छन् । यति मात्र होइन न्यायालयमा न्याय पाउन नसकेपछि न्यायालय नै दोबाटोको भट्टीजस्तो हुने कुरासमेत गजलकारले गरेका छन् । नेपालको प्रजातन्त्र कलिलो छ, यो जतिखेर पनि तुहिन सक्ने कुरा यिनले गरेका छन् । गजल ५ मा सहरिया विकृति, विसङ्गति, व्यभिचारी प्रवृत्ति, आफन्तको अभिनय नेपथ्यको प्रेम भय आदिको प्रसङ्ग कोट्याउँदै गजलकारले सहरका गल्लीगल्ली भौँतारी हिँड्ने वेश्याभन्दा पाले नै सुन्दर लाग्ने कुरासमेत गरेका छन् ।

यति हुँदाहुँदै पनि गजलकार मनुका अधिकांश गजलहरू साङ्गीतिकताको पथबाट बाहिरिएका छन् । अधिकांश गजलहरूमा सुरासुन्दरीको प्रसङ्ग कोट्याउनु उनको अभ्यास बनेको छ । जे होस् गजलकार मनुका गजलहरू चोटिला, सहज, र सरस छन् ।

३.५ प्रभाती, रूपक, बालकृष्ण, निर्जन र लक्ष्मणको संयुक्त गजलहरूको सङ्ग्रह अवरुद्ध गलाहरूबाट पाँच गजल

नेपालमा संयुक्त गजल लेखनको परम्पराको थालनी वि.सं.२०५५ सालमा पाँच जना गजलकारहरू वियोगी बुढाथोकी, कृसु क्षेत्री, गोवर्द्धन पूजा, गोविन्द नेपाल र प्रमोद स्नेहीले गरेका तर सङ्ग्रहको रूपमा बजारमा आएको संयुक्त गजलहरूको सङ्ग्रह 'अवरुद्ध गजलहरू' हो । जसलाई प्रयोगशील गजलकारहरू प्रभाती किरण, रूपक वनवासी, बालकृष्ण रेग्मी, निर्जन मनोज र लक्ष्मण गगनले २०६१ साल माघमा बजारमा ल्याएका हुन् । यो नै नेपालमा प्रकाशित संयुक्त गजलहरूको पहिलो सङ्ग्रह हो । पाँच जना गजलकारहरू सङ्ख्यात्मकभन्दा पनि गुणात्मक दृष्टिले उच्चस्तरका गजल सृजना गर्ने गजलकार हुन् । समाजको यथार्थ चित्रण, समसामयिक विकृति विसङ्गति, राजनीतिक वितृष्णा, नारीको अस्मिता शोषण, मदिरा सेवनले समाजमा ल्याएको विकृति, शासकीय दासताबाट उन्मुक्ति, गिर्दै गएको मानवीय मूल्य र मान्यता व्यभिचारिणी, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, सहरिया जीवनप्रति वितृष्णा, बढ्दै गएको वेरोजगारी र त्यसले ल्याएको नकारात्मक परिणाम आदि विविध विषयमा 'अवरुद्ध गलाहरू'को गजल रचिएका छन् । उक्त सङ्ग्रहका पाँच गजल र तिनका बाह्य संरचनाको विवरण तल सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्र.सं.	गजल	शेर सङ्ख्या	काफिया	रदीफ	बहर	तखल्लुस	स्रोत
१	चन्डालको अनौठो..	५	+	+	स्वनिर्मित	-	अवरुद्ध गलाहरू
२	घाटनेर घर	५	+	+	स्वनिर्मित	-	
३	सुनें एउटा समाचार	५	+	+	स्वनिर्मित	-	
४	उच्चस्थानबाट	५	+	+	स्वनिर्मित	-	
५	सधैंभरि प्रयोगशाला.....	५	+	+	स्वनिर्मित	-	

उल्लिखित गजलहरू विविध विषयमा रचिएका छन् । गजल १ को पहिलो शेर रूपक वनवासी, दोस्रो शेर लक्ष्मण गगन, तेस्रो शेर प्रभाती किरण, चौथो शेर निर्जन मनोज र पाँचौं शेर बालकृष्ण रेग्मीले रचना गरेका छन् । उक्त गजलमा घाँटीमा रुद्राक्षको माला भिरेर मुखले रामराम जपी हिँड्ने र तिनैको पेटमा हात्तीको जत्रो चुक्ली मार्ने दाहा हुन सक्ने चण्डालहरूको दुर्व्यवहारलाई छर्लङ्ग उतारिएको छ । गैर मुसलसल यस गजलमा हरेक शेरमा फरकफरक विषयको प्रयोग छ । गजल २ को पहिलो शेर रूपक वनवासी, दोस्रो, लक्ष्मण गगन, तेस्रो प्रभाती किरण चौथो निर्जन मनोज र पाँचौं बालकृष्ण रेग्मीले रचना

गरेका छन् । उक्त गजलमा घाटनजिकै घर निर्माण गरिँदाको समस्या, धूलो धुवाँ उड्दा हुने समस्या, बाहिरबाट हेर्दा सहर आकर्षक भए पनि मानवीय मूल्य र मान्यता गिरेपछि भित्रभित्रै खोक्रो भइसकेको कुरालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । गजल ३ को पहिलो शेर प्रभाती किरणले रचना गरेका छन् भने त्यसपछिका बाँकी शेरहरू क्रमशः बालकृष्ण रेग्मी, लक्ष्मण गगन, निर्जन मनोज र रूपक वनवासीले रचना गरेका छन् । उक्त गजलमा देशमा बढ्दै गएको हत्याहिंसा र आतङ्कले नेपालीहरूको जीवन दर्दनाक बनेको, जो मरे पनि हाम्रै देशका सन्तान मर्ने, नेपाली भएर नेपालकै भूमि घुम्दा पनि हतियार आफैँमाथि उठेको कुरा एवं आमा, विधवा भएकी र बाको खबर नआएको, आमाको आँसु सम्झँदा हामी नेपालीहरू अनिदो भएको कुरालाई उल्लेख गर्दै जसबाट मुक्ति पाउन शरणार्थीका रूपमा सहर छिर्दा त्यहाँ पनि असह्य जीवन बिताउन बाध्य हुनुपरेको कुरालाई समेत पर्दाफास गरिएको छ । गजल ४ को पहिलो शेर रूपक वनवासीले रचना गरेका छन् भने त्यसपछिका शेरहरू क्रमशः प्रभाती किरण, बालकृष्ण रेग्मी, निर्जन मनोज र लक्ष्मण गगनले रचना गरेका छन् । उक्त गजलमा उच्च ओहदाका माननीय, सम्माननीय व्यक्तिहरू नै मान सम्मानबाट स्वयं गिर्दै गएका, सत्यका लागि लड्नेहरू नै स्वयं आफ्नो अडानबाट गिरेका, राम भनेर पुजिएको व्यक्ति पनि रावण भएको, मान्छेले वीरताको इतिहासमाथि घात गरेको र संस्कार चलाउने बहानामा विज्ञानको समेत उपेक्षा भएको सत्यलाई स्पष्ट पारिएको छ । गजल ५ को पहिलो शेर बालकृष्ण रेग्मीले रचना गरेका छन् भने त्यसपछिका शेरहरू क्रमशः रूपक वनवासी, लक्ष्मण गगन, निर्जन मनोज र प्रभाती किरणले रचना गरेका छन् । उक्त गजलमा देश चलाउने चालकहरूले एउटी अधवैसे वेश्याको गाला चुसेभैं देशको ढुकुटी चुसीचुसी रित्याइसकेको कुरालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी समसामयिक विषयवस्तुलाई समेटिँदा यस सङ्ग्रहमा गजलमार्फत् जोडदार रूपमा प्रस्तुत गरिएको भए पनि अधिकांश गजलहरूमा साङ्गीतिकताको नजिक पुग्न सकेका छैनन् । कैयन गजलहरूमा आंशिक काफियाको प्रयोग गरिएको छ, भने अधिकांश गजलहरूको मध्य विश्राम समेत भङ्ग भएको छ । गजलहरू गायनका लागिभन्दा पनि पठनका लागि लेखिएका जस्ता लाग्छन् । जे होस् सिङ्गो सङ्ग्रहका सम्पूर्ण गजलहरू पाँचै शेरमा रचिनु प्रत्येक शेरका सर्जक बेग्लाबेग्लै हुनु, धेरै जनाको विचार भए पनि एउटैको जस्तो आभास हुनु, अधिकांश गजलहरू आकर्षक रदीफको प्रयोग गरी रचना गरिनु र संयुक्त गजलहरूको सङ्ग्रहका रूपमा नेपालमै सर्वप्रथम प्रकाशित हुनु यस सङ्ग्रहको उल्लेखनीय पक्ष स्विकार्न सकिन्छ ।

आत्म समीक्षा

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रअन्तर्गत पर्ने सिर्जनात्मक लेखनका लागि उर्दू र शास्त्रीय बहरमा मात्र गजल सङ्ग्रह तयार पार्ने उद्देश्य राखेर 'वेदनाका रापहरू' नाममा यो सङ्ग्रह तयार पारेको छु । यति मात्र होइन फारसी, उर्दू हिन्दी हुँदै नेपालीमा भित्रिएको मुफरद बहरअन्तर्गत पर्ने हजज बहरमा परम स्नेही मित्र प्रभाती किरणको प्रेरणाले 'तुषारोमा फुलेको फूलहरू' (गजलकाव्य) तयार पारेको छु ।

यस सिर्जनात्मक लेखनअन्तर्गत समावेश गरिएका सम्पूर्ण गजलहरू शास्त्रीय बहर र संस्कृत छन्दमा संरचित छन् । मेरा गजलहरूमा मानवीय जीवनका आरोह अवरोहहरू, सामाजिक जीवनका यन्त्रणाहरू, मानवीय घातप्रतिघातले उब्जाएका वितृष्णा, आर्थिक विपन्नताका कारण भेल्लुपरेका समस्या र भोग्नुपरेका हीनताग्रस्त दैनिकीहरू, रगतमा मुछिएको माटोको कथा, भाइले दाइको र दाइले भाइको बध गरेका प्रसङ्गहरू समेटिएका छन् । प्रेम प्रणय पनि मेरा गजलका विषय बनेका छन् । शृङ्गारिक विषयलाई अत्यन्त शालीन पाराले प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु । साथीभाइसँगको सङ्गतका क्रममा नजानिँदो पाराले आफू हेपिएको क्षणमा रोएको मनको गाना मेरा केही गजलले बोलेका छन् ।

प्रेम केवल रतिरागात्मक मात्र हुँदैन, यो त आत्मासँग सम्बन्धित कुरा हो । आमाबाबुसँगको प्रेम, गुरुशिष्य बीचको प्रेम, आफन्तहरूसँगको प्रेम, माटाको प्रेम र राष्ट्र तथा राष्ट्रियतासम्बन्धित प्रेम मेरा गजलका विषय बनेका छन् । देश वास्तवमा सबैभन्दा माथि हुन्छ जस्तो मलाई लाग्छ । देशको निर्माणमा जुट्नुपर्ने कुराको सन्देश तथा देशभक्तिका कुराहरू पनि मेरा गजलमा आएका छन् । चेलीबेटीको सिउँदो उजाडिएको कुरा, बजारिया सस्तो प्रेमले निम्त्याएको विकृति र विसङ्गति तथा त्यस भित्र जेलिएका हाम्रा कथा व्यथा पनि केही गजलमा उतारेको छु ।

मैले गजललाई सकेसम्म संरचनामा समेट्न खोजेको छु । ठूलो प्रयास रहँदा रहँदै पनि मैले सबै गजलमा पूर्ण काफियाको प्रयोग गर्न सकेको छैन । मेरा अधिकांश गजलहरू मुसलसल छन् । मैले केहीमा भने विषयको विविधीकरण गर्ने प्रयत्न पनि नगरेको होइन । यति हुँदा हुँदै पनि छन्द मिलाउनु पर्ने बाध्यताका कारण केही व्याकरणात्मक त्रुटि रहेका छन् । केही शब्दलाई लेख्यभन्दा कथ्य शैलीमा पनि प्रयोग गरिएको छ । बहरमा लेखिँदा गजलमा स्वतः साङ्गीतिक पक्ष दब्लो हुने हुँदा मेरा गजलमा पनि लय चेतनामाथि खोट लगाउने ठाउँ सकेसम्म छोडेको छैन । केही गजलमा भने विश्राम भङ्ग भएका हुन सक्छन् । तर, प्रस्तुत गजलहरूमा मध्यविश्राम भने भङ्ग हुन दिएको छैन ।

मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका गजलहरू कुन सूत्रमा, कुन बहरमा लेखिएका हुन् भन्ने कुराको जानकारी गजलकै तल दिएको छु र आफूले यस सिर्जना पत्रका लागि तयार पारेका गजलहरू यहाँ प्रस्तुत गरेको छु । तिनमा देखिएका कमी कमजोरी आगामी दिनमा सुधार्दै जानेछु ।

गजल १

गुराँसै फुल्छ पाखामा, फुलेको देख्न पाऊँ म,
रमाई खर्कमा चौरी, डुलेको देख्न पाऊँ म ।

तराई अन्नको खानी, हुनाले खेतबारीमा,
फलेका धानका बाला, भुलेको देख्न पाऊँ म ।

नयाँ नेपाल हामीले, बनाए मात्र बन्नेछ,
त्यसैले काममा सारा, भुलेको देख्न पाऊँ म ।

कतै अन्यायमा कोही, फसेमा न्याय नै खोज्न,
स्वयंभूका दुवै आँखा खुलेको देख्न पाऊँ म ।

सधैंमेची र कालीमा, बगेको स्वच्छ पानी भैं,
सबै नै एकअर्कामा, घुलेको देख्न पाऊँ म ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×४, 1555×४

गजल २

म मेरै देश आँखामा, सजाई मर्छु जे होला,
परेको खण्डमा ज्यानै, चढाई मर्छु जे होला ।

म हाँसेमा सबै हाँस्छन्, म रोएमा सबै रुन्छन्,
रुने हाँस्ने सबैलाई, हँसाई मर्छु जे होला ।

सबैको दुःख आफ्नैभैं, मलाई लाग्छ साँच्चै नै,
त्यसैले दुःखमा पर्दा, सघाई मर्छु जे होला ।

मभित्रै बग्छ कर्णाली, मभित्रै बग्छ कोशी नि,
मभित्रै गण्डकी, काली, बगाई मर्छु जे होला ।

मलाई छैन आकाङ्क्षा, विदेशी भूमिमा रम्ने,
यही माटो निधारैमा, लगाई मर्छु जे होला ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×४, 1555×४

गजल ३

टाढा विदेश जान, डराएँ सधैंसधैं,
हाँसीखुसी यहीं म, रमाएँ सधैंसधैं ।

नेपाल स्वर्ग लाग्छ, मलाई कताकता,
आनन्दमा डुबेर, हराएँ सधैंसधैं ।

चाहन्छु साससम्म, भलो मात्र राष्ट्रको,
आपत्विपत् हुँदा, त सघाएँ सधैंसधैं ।

हामी रहे रहन्छ, यही देश आखिर,
साँच्चै यही सुपाठ, पढाएँ सधैंसधैं ।

केही नि चाहिँदैन, भए पुग्छ देश यो,
आँखाभरी स्वदेश, सजाएँ सधैंसधैं ।

(बहर : मुजारको एक भेद)

सूत्र : मफऊलु+फाइलातु+मफाईलु+फाइलुनु, SSI+SSSI+SSSI+SS

गजल ४

आकाश जून ओढी, तारा रुँदैछ आज,
बाँचेर मर्नु पर्दा, सारा रुँदैछ आज ।

एक्कासि हेर आफैं, रातो भएर माटो,
कुस्मा, भिमान, लिम्घा, खारा रुँदैछ आज ।

बाली कतै नलागी, भोकै हुँदा किसान,
जोत्ने हलो र जुवाभै, नारा रुँदैछ आज ।

आँटेर गर्न केही, आफैं यहाँ नसक्दा,
यो मातृभूमिको नै, भारा रुँदैछ आज ।

लागी कठै रतन्धो, अन्धो भयो विधान,
अन्धो विधानको त्यो, धारा रुँदैछ आज ।

(बहरे मुजारे अखरब सालिम मुसम्मन)

सूत्र : (मफऊल +फाइलातुन्) × २, (SSI + SSSI) × २

गजल ५

मिर्मिरेमा आज, लाली रोयो कठै,
सङ्गिनी, सेलो र ख्याली रोयो कठै ।

फूल रो'प्या ठाउँ, काँडा उम्रेपछि,
आत्तिई एक्कासि, माली रोयो कठै ।

प्वाल पदै गा'छ, छानो को छाउने ?
आखिरीमा जीर्ण, पाली रोयो कठै ।

शून्य लाग्दा गाउँ, बाँभो भै खेत त्यो,
खेतको गह्वा र आली रोयो कठै ।

मानिसैको रक्त, अर्पेकाले बलि,
मन्दिरैमा घन्ट, भयाली रोयो कठै ।

(बहरे जदीद)

सूत्र : फाइलातुन्×२ + मुस्तफइलुन्, SSS×२+SSIS

गजल ६

आज माटो रगतैले, मुछिएको देखें,
बेहुलीको सिउँदो त्यो, पुछिएको देखें ।

सोह्र शृङ्गार गरेको, कति राम्रो लाग्थ्यो,
कुन्नि कल्ले छलगर्दा, लुछिएको देखें ।

मुक्ति पाए अपराधी, अनि दोषीले नै,
दोष लागी तर निर्धो, कुँजिएको देखें ।

सेरिए मानिस सारा, बलिको बोकाभै,
रक्तले मन्दिर सम्मन्, पुजिएको देखें ।

आँसु पुछ्ने अब कल्ले, धरती माताको,
आँसु पुछ्ने भगवान् नै, भुकिएको देखें ।

(बहर : रमलको एक भेद)

सूत्र : फाइलातुन् + फइलातुन्×२ + फैलुन्, SSS + IIS×२ + SS

गजल ७

दैव राजै भाग्य हाम्रो, फोरिएको देख्छु साथी,
मन्दिरैको मूर्ति घन्टी, चोरिएको देख्छु साथी ।

साधु को हो चोर को हो, चिन्त गाह्रो पर्नुपर्दा,
आज सारा देशवासी , घोरिएको देख्छु साथी ।

देशमा आँधी हुरी त्यो, चलन थाल्दा वेगसँग,
रूखका ती पात सारा, सोरिएको देख्छु साथी ।

बन्द भैगो आउजाऊ, बुद्धको यो भूमिभित्र,
साँध सीमा रक्तद्वारा, कोरिएको देख्छु साथी ।

भुल्किएला घाम कैले, लाग्छ गाह्रो रात काट्न,
रातसँगै खालि नाता, जोरिएको देख्छु साथी ।

(बहरे रमल मुसम्मन सालिम)

सूत्र : फाइलातुन् ×४, SSS× ४

गजल ८

न्याउलीले रुन लाग्दा, वन रोयो आमा,
बन्चरोले मुटु चिर्दा, मन रायो आमा ।

छिन्छ पोते दुलहीको, पहिरेकै बेला
दैव लागी, बिचरीको, तन रोयो आमा ।

थाम्न खोजें मनलाई, तर गाह्रो पय्यो,
यत्तिकैमा मन मेरो, भन रोयो आमा ।

आरने दाइ रुँदैछन्, बह पोखी आफैं,
आरनैमा खुन बग्दा, घन रोयो आमा ।

कर्म खोटो र'छ साथी, सब नेपालीको,
भिन्नको घाउ दुखी, जीवन रोयो आमा ।

(बहर : रमलको एक भेद)

सूत्र : फाइलातुन् +फइलातुन्×२ +फैलुन्

SSS+ IIS×२+ SS

गजल ९

गाउँमा सारा मरेको सुन्छु है,
पीरले आफैं, निसास्सी रुन्छु है ।

वंशको हत्या, अनायासै हुँदा,
यो गजत्मा नै, म एकलै हुन्छु है ।

रङ्गिँदा धर्ती, बगेको रक्तले,
चोपली आफ्नो, मुहारै धुन्छु है ।

बर्बरा' सुन्ने, कतै कोही न'भै,
भस्किई सारा, शरीरै छुन्छु है ।

थल्लिँदै जाँदा, म मन्को रोगले,
अन्त्यमा आँखा, नखोली मुन्छु है ।

(बहर : रमलको एक भेद)

फाइलातुन् ×२ +फाइलुन्, SSS ×२ + SIS

गजल १०

व्यथा बह्न थाल्यो, घटाऊँ कसोरी,
कुनै रात आँखा, लगाऊँ कसोरी ।

हिजोसम्म मिथ्यौं, सबै भाइभाइ,
कठै आज लड्दा, उठाऊँ कसोरी ।

कहीं बस्न टिक्नै नसक्दा कसैले,
सधैंबस्न वस्ती, बसाऊँ कसोरी ।

दिनै देख्नुपर्दा, यहाँ बुद्ध रो'को,
खुसी पार्न आफैं, हँसाऊँ, कसोरी ।

म मार्ने र मर्ने, यही खेल हेरी,
म नै राष्ट्रलाई, बचाऊँ कसोरी ।

(बहरे मुतकारिब मुसम्मन सालिम)

सूत्र : फऊलुन्×४, ISS ×४

गजल ११

हर काम कुरा, छल हुन्छ यहाँ,
दिनरात रुने पल, हुन्छ यहाँ ।

निहुँ नै नभई, निहुँ खोज्न कठै,
सब आईदिँदा, कल हुन्छ यहाँ ।

म बसौं कसरी, भर पर्नु परी,
नपरे सबको, बल हुन्छ यहाँ ।

सुख शान्ति कतै, नहुँदा कहिल्यै,
खुनले धमिलो, भल हुन्छ यहाँ ।

सब जुट्न सके, नहुने पनि के,
हुनसम्म सबै, हल हुन्छ यहाँ ।

(बहर हजजको भेद)

सूत्र : मुतफाइलतुन् ×२, ॥११११×२

गजल १२

अन्धकार फैलियो, बिहान नै रुँदा,
बोल्नसम्म बन्द भो विधान नै रुँदा ।

धान भुल्न खेतमा, नपाउँदा कतै,
के भनी म टार्नु खै किसान नै रुँदा ।

शून्य लाग्छ गाउँ त्यो, उजाडिँदा यसै,
आज सुत्छ को त्यहाँ, सिरान नै रुँदा ।

व्यर्थमा कयौँकयौँ, मरे जताततै
लास को उठाउला ? चिहान नै रुँदा ।

लास सड्नु सड्दिँदा, गनाउँदैछ रे,
गन्धले रुँदैछु त्यो, भिमान नै रुँदा ।

(स्वनिर्मित बहर : सुनगाभा)

फाइलुन्+मफाइलुन्+मफाइलुन्+मफा, १११+११११+११११+ ११

गजल १३

रात रोयो दिन रोयो, पखेरीमा गोली चल्दा,
छट्पटाई सब रोए, मभेरीमा गोली चल्दा ।

भिन्नभिन्नै मन जल्दा, कठै बाँच्ने आशा मर्दा,
थर्थराएँ अनि आफैँ, अँधेरीमा गोली चल्दा ।

जानसम्मन् नहुने भो, पँधेर्नीले पानी भर्न,
ज्यान जाला गइहाले, पँधेरीमा गाली चल्दा ।

सुन्छ कल्ले अब मैले, चुरा फोरीफोरी रो'को,
मर्नु भै'गो पति मेरा, कटेरीमा गोली चल्दा ।

बस्न पाऊँ भनिर'न्थेँ, त्यही आफ्नो भुप्रोभिन्न,
वास उठ्यो तर मेरो, घडेरीमा गोली चल्दा ।

(स्वनिर्मित बहर : सुनाखरी)

फाइलातुन्+फाइलातुन्+मफाईलुन्+मुस्तर्फैलुन्
S1SS +11SS +1SSS + SSSS

गजल १४

दाउमाथि राखी, बेल्लू भएन नि,
पेल्ल पाउँदैमा, पेल्लू भएन नि ।

बस्नसम्म बस्दा, विश्वास नै गरी,
घात गर्नलाई, भेल्लू भएन नि ।

जिन्दगी सबैको उस्तै हुने हुँदा,
लौन खेल सम्भी, खेल्लू भएन नि ।

शान्ति खोज्न आफैँ, जाँदैछु पारि म,
डुब्छु त्यो नदीमा, ठेल्लू भएन नि ।

हेर्न लाग्छ इच्छा, सौन्दर्य ती छटा,
बीचमा कसैले, छेल्लू भएन नि ।

(बहर : हजज असतर)

सूत्र : फाइलातु+फैलुन्+फैलुन् मफाइलुन्, S1S1 + SS+ SS+ 1S1S

गजल १५

पीडा बढ्दा, माटो रुन्छ,
भन्डाको त्यो, पाटो रुन्छ ।

छैनन् कोही, हिँड्ने डुल्ने,
न्यास्रो मानी, बाटो रुन्छ ।

त्रासै बोकी, बाँचै पर्दा,
नेपालीको, फाटो रुन्छ ।

लाग्यो आगो सल्क्यो बस्ती,
सारा सिद्धी, लाटो रुन्छ ।

रक्ताम्मे भो, धर्ती सारा,
रक्तै जम्दा, टाटो रुन्छ ।

(बहर : मुतदारिकको एक भेद)

सूत्र : मुस्तपर्इलुन् ×(२, SSSS×२)

गजल १६

लम्किँदो पाइला, चाल्न आऊ अब,
मूर्खको राज यो, ढाल्न आऊ अब ।

गर्न थाल्यो हदै, बाघले ज्यादती,
बाघ नै खोरमा, हाल्न आऊ अब ।

दाउरा ओसिए, निभ्छ आगो पनि,
मट्टितेलै छिटी, बाल्न आऊ अब ।

प्वालको सर्पले, ठुँगन थाल्यो तर,
प्वाल बन्दै गरी, टाल्न आऊ अब ।

मक्किँदै गो जरा, रूख बूढो हुँदा,
रोप्न अर्कै मुना, फाल्न आऊ अब ।

(बहरे मुतदारिक मुसम्मन सालिम)

सूत्र : फाइलुन् ×४, (SIS ×४)

गजल १७

मलाई दुःखले घेर्दा, सधैं आँखा तरे हुन्छ,
म हिँड्ने बीच बाटोमा, तिखा काँडा छरे हुन्छ ।

कसैको भाग्यमा लेख्या, कसैले हर्न सक्तैनन्,
यही लेखान्त भावीको, सकेसम्मन् हरे हुन्छ ।

मलाई लाग्छ अर्तीभैं, कसैले गर्दिए गाली,
दिनै जस्तो यही गाली मलाई नै गरे हुन्छ ।

म एकलै जन्मिँदा आएँ, म एकलै जान्छु मर्दा नि,
त्यसैले बीचका साथी, सबै टाढा सरे हुन्छ ।

कसैको रिक्तिँदा मानो, म आफैं भर्छु जैले नि,
म जस्तै आज साराले, त्यही मानो भरे हुन्छ ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन्×४, (ISS×४)

गजल १८

च्यातियो बाहुलो, टाल्नु नै के गरी,
दुःखले जिन्दगी, थाल्नु नै के गरी ।

साथमा छैन है, एकपैसा पनि,
ग्याँस सिद्धे चुलो, बाल्नु नै के गरी ।

भोकभोकै हिँडे, पेटलाई थिची
अन्न खै पेटमा, हाल्नु नै के गरी ।

काम केही न'भै, बिल्टुवा भै' सकें
बालवच्चा तिनै, पाल्नु नै के गरी ।

दुःख पीडा भनै, विभन्न थाल्यो ममा
चस्स दुख्दा कठै, फाल्नु नै के गरी ।

(बहरे मुतदारिक मुसम्मन सालिम)

सूत्र : फाइलुन्×४, SIS×४

गजल १९

बाँचन गाह्रो पर्न थाल्यो, दुःख पर्दाखेरि,
पुछ्न कोही तम्सिएनन्, आँसु भर्दाखेरि ।

सङ्गसङ्गै हिँड्न लाग्या, दौतरी साथीले,
बीचमा नै छाडिहाल्यो, पारि तर्दाखेरि ।

दुःख मात्रै जिन्दगीको, रै'छ मेरो साथी,
भा'छ आफ्नै ज्यान आधा, पीर गर्दाखेरि ।

भिन्नभिन्नै पोल्छ छाती, चर्किचर्की दुखदा,
रुन्छु आँखा छोपिछोपी, चैन हर्दाखेरि ।

दुःख पीडा घट्नभन्दा, बढ्न थाल्यो खालि,
शोक मान्ने पाइएनन्, आज मर्दाखेरि ।

(स्वनिर्मित बहर : कल्पवृक्ष)

सूत्र : फाइलातुन् ×३ + फैलुन्, S1SS×३+SS

गजल २०

हिजोआज दुःखले, दुखेको छु हेर न,
सधैँरोइ आँसुले, रुभैको छु हेर न ।

सुको साथमा हुँदा, हजारौं थिए तर,
म एकलै अभावमा जुटेको छु हेर न ।

कतै छैन आउने, सबै ठाउँ तिर्नुछु,
म सावाँ र ब्याजले, डुबेको छु हेर न ।

दुई छाक टार्न नै, हुँदाखेरि मुस्किल,
निराहार नै बसी, सुकेको छु हेर न ।

कठै भोक खप्न यो, नसक्दा सधैँसधैँ,
सबै सामु आखिरी, भुकेको छु हेर न ।

(बहर : तबिल)

सूत्र : (फऊलुन्+मुफाइलुन्)×२, (ISS+ISIS)×२

गजल २१

दुःख ज्यादै, गर्दैछु म,
आपतैमा, पर्दैछु म ।

जिन्दगीमा सङ्घर्षको,
भेलबाढी, तर्दैछु म ।

हर्ष फुल्ने, डालीभरि,
आँसुमात्रै, भर्दैछु म ।

वेदनाले, छट्पटिई,
कोपिलामै, भर्दैछु म ।

वाँच्न साह्रै, गाह्रो हुँदा,
आज आफैँ, मर्दैछु म ।

(बहरे करिव)

सूत्र : फाइलातुन्+मुस्तफइलुन्, SISS+SSIS

गजल २२

आफैँ भएँ म रिक्तो, सेवा गरेर बस्दा,
संसार टाढिँदै छन्, छाया परेर बस्दा ।

सक्दा भलो सबैको, मैले गच्या भए नि,
को भेट्न आउलान् खै, आफैँ भरेर बस्दा ।

गाह्रो भयो मलाई, सम्हाल्न चोट पीडा,
को बाँड्छु भन्छ, होला, पीडा बढेर बस्दा ।

संसार भो विरानो, कोही भएन मेरा,
रोएँ मदेखि टाढा, सारा सरेर बस्दा ।

पीडा बढेर एकलै, ओछ्यानमा म ढल्दा,
आएन हेर्न कोही, आफैँ मरेर बस्दा ।

(बहरे मुजारे अखरब सालिम मुसम्मन)

सूत्र : (मफऊल +फाइलातुन्)×२, (SSI + SISS) ×२

गजल २३

खानसम्म गोता, खाएर मछु कि,
खालि दुःख पीडा, पाएर मछु कि ।

दुःखले मलाई छोपीरँदा सधैं,
दुःखसङ्ग माया, लाएर मछु कि ।

हातमा फुटेको, कौडी न'भै कतै,
माग्न चैं नचाही, चाहेर मछु कि ।

आज साथ मेरा, कोही नभैदिँदा
साथ खोज्न सारा, धाएर मछु कि ।

दुःख थप्नलाई, दुःखीहरू कहाँ,
दुःखको घडीमा, आएर मछु कि ।

(बहर : हजज असतर)

सूत्र : फाइलातु+फैलुन्+फैलुन् मफाइलुन्, SISI + SS+ SS+ ISIS

गजल २४

मै मरेको रात सारा, रोइरा'थे शोकले,
आँसुसँगै ती परेली, धोइरा'थे शोकले ।

फूलको गुच्छा चढाई, आँसु भार्दै बर्बरी,
हंस उड्या देह मेरो, छोइरा'थे शोकले ।

घाटमा ल्याई चितामा, पोल्न राख्दा लाश त्यो,
वेदनाले पीर मन्को, फोइरा'थे शोकले ।

जल्न थाल्या दृश्य मेरो, हेर्नुपर्दा त्यस्तरी,
पगिएको चित्त तिनको, दोइरा'थे शोकले ।

खागसम्मन् थे'न बाँकी, घाटमा सेलाउँदा,
तर्पनै दी अञ्जलीले, न्वाइरा'थे शोकले ।

(बहर : रमलको एक भेद)

सूत्र : फाइलातुन्×३+फाइलुन्, SISS×३+SIS

गजल २५

पीडा सहेर सारा, चल्लै छ जिनन्दगानी,
थाकेर सुस्तसुस्तै, गल्लै छ जिनन्दगानी ।

विश्वास हुन्न कैले, विश्वास ले'र हिँड्दा,
विश्वासघात गर्दै, छल्लै छ जिनन्दगानी ।

भिल्लको परेजसोरी, रूवा कपासमाथि,
आफै 'नि मन्दमन्दै, जल्लै छ जिनन्दगानी ।

ओभेल पछै छाया, ढल्केर घामजून,
त्यो घाम जूनजस्तै, ढल्लै छ जिनन्दगानी ।

माटो पवित्र पारी, जन्मेर हुर्किए'नि,
माटो भई यसैमा, फल्लै छ जिनन्दगानी ।

(बहरे मुजारे अखरब सालिम मुसम्मन)

सूत्र : (मफऊल +फाइलातुन्)×२, (SSI + SSS) ×२

गजल २६

खाली थियौं आउँदा, खाली भई जानु छ,
संसारको आखिरी, के साथमा लानु छ ?

कोही कसैको जुनी, बित्तै छ हाँसी खुसी,
कोही कसैको जुनी, “लौ के गरी धानु छ”।

आगो नबल्दा चुलो, बासी बसेको हुँदा,
कोही कसैको भने, मागेर नै खानु छ ।

निस्वार्थ सेवा गरे, त्यागेर ईर्ष्या जति,
आफै खुसी देवता,मान्छे बरु ठानुँ छ ।

प्यारा भए मानिसै, हुन्छन् मलाई अभै,
प्यारा भई नै रँदा, आफूतिरै तानुँ छ ।

(बहरे बसित)

सूत्र : (मुस्तफइलुन्+फाइलुन्)×२,(SSIS+SIS)×२

गजल २७

ईर्ष्या गरेर आँखा, तर्दै नतर्नु होला,
खाते भनेर हेला, गर्दै नगर्नु होला ।

मागेर गाउँ डुल्ने, इच्छा थिएन मेरो,
बाटो ढुकेर काँडा, छर्दै नछर्नु होला ।

बासै कहीं नपाई, पाटी रुडेर सुत्दा,
बाधा बनेर छेवै, पर्दै नपर्नु होला ।

बढ्दैछ पीर चिन्ता, सानै उमेरदेखि,
यो पीरमाथि पीरै, भर्दै नभर्नु होला ।

मान्छे हुँ आखिरीमा, सेवा गरे हुने'थ्यो,
मैदेखि दूर आफैँ, सर्दै नसर्नु होला ।

(बहरे मुजारे अखरब सालिम मुसम्मन)

सूत्र : (मफऊल +फाइलातुन्)×२, (SSI + SSS) ×२

गजल २८

अन्त्य पर्दा दिन र रात, रुन्छ तिम्रो सहरभिन्न,
हेर आफन्त पनि शत्रु, हुन्छ तिम्रो सहरभिन्न ।

भोकभोकै छटपटाइ, धर्धरी रोइरहँदा नि,
आज कल्ले स्वर चिनेर, सुन्छ तिम्रो सहरभिन्न ।

भन्न केही नि सकिँदैन, होश राखेर नहिँडे त,
मानिसैले कटिल जाल, बुन्छ तिम्रो सहरभिन्न ।

घाउ लाग्दा हृदयमाझ, बाँचन गाहो भइसक्यो नि,
घाउ कल्ले अब पुछेर, धुन्छ तिम्रो सहरभिन्न ।

आज बेवारिस भएर, लास ढल्दा सडकबीच,
भट्ट कल्ले मृतक लास, छुन्छ तिम्रो सहरभिन्न ।

(बहरे मुन्सरेह)

सूत्र : (मुस्तफेलुन् +मफउलात)×२ (SSS+IIISI)×२

गजल २९

अघिअघि अब आफैं, बढ्न देऊ मलाई,
क,ख,ग,घ स्कुल जाँदै, पढ्न देऊ मलाई ।

मन छ शिखर चढ्ने, चढ्छु पाएँ भने त,
अवसर नगुमाई, चढ्न देऊ मलाई ।

कलम अनि किताबै, साथ राखी सदैव,
सकभर दिनरातै, खट्न देऊ मलाई ।

थकित हुँदिन कैले, थाकिहाले पढेर,
नव परिचय खोज्दै, लड्न देऊ मलाई ।

म पनि त स्कुलभित्रै, अट्छु होला पठाए
अभ्र पनि नअटाए, अट्न देऊ मलाई ।

(छन्द : मालिनी)

गण : ननमयय

गजल ३०

यो प्रेम युद्ध तिमीसँग, हारेर आखिर जाँदै छु,
प्यारो बसाइँ चितामाथि, सारेर आखिर जाँदै छु ।

मेरा खुसीहरू खोसेर, एकलै रमाउन लाग्यौ र,
बर्खे भरी जसरी अश्रु, भारेर आखिर जाँदै छु ।

गाहो भयो मन सम्हाल्न, लाग्दा यही मुटुमा घाउ,
तिम्रो चिनो मुटुमा घाउ, पारेर आखिर जाँदै छु ।

मेरो पवित्र यही प्रेम, फाल्दा अन्यत्र निमोठेर,
माया मनै नभई आज, मारेर आखिर जाँदै छु ।

कैले नहोस् अब संयोग, भन्ने यही वर मागेर,
लाखौं हजार नदी पारि, तारेर आखिर जाँदै छु ।

(बहरे सरिअ)

सूत्र : (मुस्तफइलुन्+मफऊलात)×२, (SSIS+IISSI)×२

गजल ३१

मनको बगान सबै, चरेर गइन् उनी,
तर घाउ बल्भर'ने, गरेर गइन् उनी ।

वनमा वसन्त बनी, सुवास छरे पनि,
मन यो उजाड हुँदा, भरेर गइन् उनी ।

उनकै निमित्त भनी, भए जत्ति सुम्पिएँ,
सब आज आखिरमा, हरेर गइन् उनी ।

म पछ्याइरन्छु सदा, किनार भई भनी,
परबाट रश्मिजसै, सरेर गइन् उनी ।

मुटु पोल्छभित्र जली, वियोग हुँदा कठै,
त्यसमाथि कालकुटै, छरेर गइन् उनी ।

(बहरे कामिल मुसद्दस सालिम)

सूत्र : मुतुफाइलुन्×३, ॥९९×३

गजल ३२

परेलीले कुराकानी, गरेको रात सम्भन्छु,
तिमीसङ्गै बसी प्याला, भरेको रात सम्भन्छु ।

सुनौलो प्रेमको डाली, तिमीले प्रेमले भर्दा,
सबैले लोभले आँखा, तरेको रात सम्भन्छु ।

फुलेका फूलका थुङ्गा, दुवै यी ओठमा टाँसी,
तिमीले मग्मगी वास्ना, छरेको रात सम्भन्छु ।

बलेको अग्निभैँ हामी, नशाले लडिँदा फेरि,
उषाको शीतभैँ आफैँ, भरेको रात सम्भन्छु ।

जुनेली रातमा छाया, सरेभैँ आज आँखामा,
तिमी ओभेल बिस्तारै, परेको रात सम्भन्छु ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×४, १९९९×४

गजल ३३

सधैं तिम्रो प्रतीक्षामा, बसेकीले म बौलाएँ,
अनायासै तिमिसङ्गै, फसेकीले म बौलाएँ ।

सबैभन्दा म नै राम्री, बन्नूजस्तो भईराख्दा,
अनेकौं रङ्गका लाली, घसेकीले म बौलाएँ ।

नशा लाग्दा जवानीको, जथाभावी गरीहिँड्दै,
तिमी बस्ने कटेरामा, पसेकीले म बौलाएँ ।

तिमिसङ्गै म साथैमा, तरूँ भन्थेँ नदी पारि,
कठै ठेल्दा नदीमा नै, खसेकीले म बौलाएँ ।

तिमीले यो खुसी खोस्दा, जिएको अर्थ के भो र,
छुराले बीच छातीमा, धसेकीले म बौलाएँ ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×४, 1555×४

गजल ३४

मलाई जालमा, पारेर के पायौ ?
सधैं बेहालमा, पारेर के पायौ ?

तिमीलाई सदा, राम्रै चिताए नि,
त्यसै त्यो गालमा, पारेर के पायौ ?

नदी तर्दा तिम्री, एकलै पुग्यौ पारि,
मलाई छालमा, पारेर के पायौ ?

भरूवा बन्दुकै, तेस्र्याइ राखेर,
सिरानी नालमा, पारेर के पायौ ?

म तिम्रो साथमा, भैर'न्छु मारे'नि,
नभन्दै कालमा, पारेर के पायौ ?

(बहरे मुदिद/हजज मुसद्दस सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×३, 1555×३

गजल ३५

भिन्नको घाउ यो, नचिर्नु प्रिया,
चोट पीडा दिई, नपिर्नु प्रिया ।

आउने ठाउँमा, मनाही भयो,
फेरि भित्रै तिमी, नछिर्नु प्रिया ।

जालमा पारिने, हुँदा त्रास भन्नु,
मोह बीचै फसी, नगिर्नु प्रिया ।

जिन्दगी आखिरी, चलेकै थियो,
भट्ट जञ्जाल यो, नभिर्नु प्रिया ।

जान इच्छा भए, गए हुन्छ है,
फेरि कैले यहाँ, नपिर्नु प्रिया ।

(स्वनिर्मित बहर : कोकिला)

सूत्र : फाइलुन्×२+फउलुन्+मफा, SIS×२+ISS+IS

गजल ३६

बैस फुल्दा प्रियतमको, अधर नै लाग्छ राम्रो,
मुस्कुराई रहँदाको, प्रहर नै लाग्छ राम्रो ।

लोभ लाग्यो प्रिय तिम्रो, वदन देख्दा मलाई,
देख्न पाए दिनरातै, नजर नै लाग्छ राम्रो ।

टेक्न आयौ जब मेरो, हृदयको आँगनीमा,
याद आई तब तिम्रो, असर नै लाग्छ राम्रो ।

शून्यतामा कति बस्छौ, हरघडी तड्पिएर,
सङ्गसङ्गै भइहाल्ने, खबर नै लाग्छ राम्रो ।

प्यास मेट्ने मन होला, प्रणयको बीज रोपी,
रोप्न पाए त्यति मीठो, रहर नै लाग्छ राम्रो ।

(स्वनिर्मित बरह : पिँडालु)

सूत्र : फाइलातुन्+फइलातुन्+मफइलुन्+फाइलातुन्

SIS+ISS+IIS+SISS

गजल ३७

जुहारभै सधैसधै, धपक्क बल्दछ्यौ तिमी,
शरीरका नसानसा, सदैव चल्दछ्यौ तिमी ।

उदाउँछ्यौ उषा बनी, हरेक साँभसाँभमा,
बिहान भिस्मिसे हुँदा, मबाट ढल्दछ्यौ तिमी ।

सुवास छर्न गै'गयौ कठै तिमी कहाँ कहाँ,
परैपरै भएर नै न, खालि छल्दछ्यौ तिमी ।

मरूँ कि बाँचुभै भयो, जलाउँदा यही मुटु
म जत्तिकै सदासदा, न भित्र जल्दछ्यौ तिमी ।

वियोगको व्यथा बढी, विरक्तिले गर्लें म त
यही व्यथा त्यता सरी, नआज गल्दछ्यौ तिमी ।

(बहरे हजज मुसम्मन मकबुज)

सूत्र : मफाइलुन्×४, 1515×४

गजल ३८

विश्वासको दियो निभ्दा, जल्न थालें आफैं,
एकान्तमा निराशाले, ढल्न थालें आफैं ।

छाडी गयौ मलाई नै, लुछ्छन् सम्मन् लुछ्छदै
आक्रोशले म आगोभै, बल्न थालें आफैं ।

एकलै भएँ सधैँउस्को, साथ खोज्दा खोज्दै
यो भीडभाड साराको, छल्न थालें आफैं ।

देखाउनै नमिल्लाले, भित्र मन्को पीडा
ज्यानै खिईखिई साह्रै, गल्न थालें आफैं ।

बाँच्नै छ आखिरी मैले, वाध्यतामा पर्दै
खोजी गरी नयाँ साथी, चल्न थालें आफैं ।

(बहरे मुजारे मुसम्मन अखरब)

सूत्र : मुस्तफइलुन्+मफाइलुन्+फाइलुन्+फैलुन्+फे

5515+1555+515+55+5

गजल ३९

उधारो प्रीत कहिल्यै, नलाए हुन्छ तिमिले,
सधैं मेरो पछि लागी, नआए हुन्छ तिमिले ।

तिमी हिँड्ने र म हिँड्ने, हुँदा बाटो अलगै नै,
मलाई पाउँछु भन्दै, नधाए हुन्छ तिमिले ।

भुठा आश्वासनका ती, कुराले मख्ख बनाई,
त्यही वाचा कसमै लौ, नखाए हुन्छ तिमिले ।

भिखारीभै भिख माग्दा, कहाँ पाइन्छ र माया,
बिनासिती मुख मात्रै, नबाए हुन्छ तिमिले ।

कसैले दाग नला'को, यही यो जोवनलाई,
म दागूला अब भन्ने, नचाहे हुन्छ तिमिले ।

(बहरे मुज्तस)

सूत्र : (मफाईलुन्+फिइलातुन्)×२, (ISS+IIS)×२

गजल ४०

धुजा धुजा कपडा त्यो, म टाल्छु मायाले,
सधैंसधैं सुखले नै, म पाल्छु मायाले ।

पकाउने सब भाँडा, भए भने रिता,
भरेर सामल आफैँ, म हाल्छु मायाले ।

चिसो चुलो नबली लौ, बस्यो भने बासी,
कठै नमान धन्दा, म बाल्छु मायाले ।

भने जसै सहयात्री, नभन्नु पा'छैन,
तिमीसितै सहयात्रा, म थाल्छु मायाले ।

मबाट आखिर टाढा, हुँदै गई हाले,
तिमीतिरै अब फड्का, म चाल्छु मायाले ।

(बहर : रमलको एक भेद)

सूत्र : मुफाइलुन्+फिइलातुन्+मुफाइलुन्+फेलुन्, ISIS+IIS+ ISIS+SS

गजल ४१

नक्कली भेष त्यो, धरी निष्ठुरीले,
प्रेममा घात यो, गरी निष्ठुरीले ।

सङ्गसङ्गै नदी, दुवै तरूँ भन्दै,
आज एकलै नदी, तरी निष्ठुरीले ।

अमृतैले घडा, भरेको भए नि,
अमृतैमा विषै, भरी निष्ठुरीले ।

भित्रै छाती जली, कठै पोलिराख्दा,
घाउ पारी नुनै, छरी निष्ठुरीले ।

आखिरी अग्निमा, मलाई जलाई,
ज्यान मारी परै, सरी निष्ठुरीले ।

(बहरे खफिफ)

सूत्र : फाइलातुन्+मुफाइलुन्+फाइलातुन्, S1SS+1S1S+S1SS

गजल ४२

नयाँ प्रेम प्याला, खन्यायौ मलाई,
म मान्दा नमान्दै, मनायौ मलाई ।

तिमीबाट टाढा, कतै लाग्न खोज्दा,
दुवै हात तानी, समायौ मलाई ।

चिसो रात न्यानो हुने थे'न कैले,
हुने छाँट पारी, बसायौ मलाई ।

म प्यासी छँदैथेँ, तिमी भेल बाढी,
विना साउनैमा, बगायौ मलाई ।

न बाँकी छ केही, भएसम्म लुट्दा,
कठै आज रिक्तो, बनायौ मलाई ।

(बहरे मुतकारिब मुसम्मन सालिम)

सूत्र : फऊलुन्×४, 1SS×४

गजल ४३

छुस्स नै छोइँदा, तर्सिन् हुन्न थ्यो,
व्यर्थमा जङ्गिई, भर्किन् हुन्न थ्यो ।

बेसरी ठेल्दिए, भीडमा के गरौं,
आडमा ढेपिई, मर्किन् हुन्न थ्यो ।

हेरिरा'थ्यौ यता, फर्किदै फर्किदै,
व्यस्त यो ठाउँमा, फर्किन् हुन्न थ्यो ।

मोहनी रूपमा, लट्टिएँ लोभिएँ,
लोभिने चीज ती, छर्किन् हुन्न थ्यो ।

प्यासले आँत यो, हर्हराइरँ'दा
साउने भेलभै, वर्षिन् हुन्न थ्यो ।
(बहरे मुतदारिक मुसम्मन सालिम)
सूत्र : फाइलुन् ×४, ९९×४

गजल ४४

सधैँसधैँ यादमात्र तिम्रो, पठाउँछौ रातिराति प्यारी,
भिमिक्क आँखा नलागिराख्दा, उठाउँछौ रातिराति प्यारी ।

मुहार सम्भेर कल्पनामा, पवित्र तस्वीर कोर्न थाल्दा,
अचेल आँखाभरि तिमी नै, उदाउँछौ रातिराति प्यारी ।

सधैँजसो भेटघाट गर्दा, व्यथा नपोखे नि चित्त खोली,
खुसक्क कानेखुसी गरी, लौ बताउँछौ रातिराति प्यारी ।

मभिन्नको प्यार कोपिलामै, चुँडेर फाल्दा अनाहकैमा,
रुवाउँदै आखिरी मलाई, सताउँछौ रातिराति प्यारी ।

अभै तिमीसँग प्रीतको, यो हिसाब बाँकी मिलाउनै थ्यो,
हिसाब थाहै नदे'र मेरो, कटाउँछौ रातिराति प्यारी ।
(बहरे बाफार मुसम्मन सालिम)
सूत्र: मुफाइलातुन्×४, ९९९९×४

गजल ४५

सबै स्थलको, बयान भयौ,
तिमी सबको, परान भयौ ।

सधैं मनमा, बसेर तिमी,
यही मुटु नै, समान भयौ ।

हटाउन पो, म सक्दिनँ खै,
नपन्सिदिने, लगान भयौ ।

म देख्छु भनै, बढेर तिमी,
नभन्न सकेँ, जवान भयौ ।

बसेछु जहाँ, म डुब्नु डुबी,
कठै प्रियतम, रछान भयौ ।

(बहरे वाफार मुरब्बा सालिम)

मुफाइलातुन्×२, ISIS×२

गजल ४६

म भए त दूर आफैं, कर गर्न थालिहाल्छौ,
म गए समीप तिम्रो, पर सर्न थालिहाल्छौ ।

मनमा वसन्त ल्याई, तनमा सुवास छर्दा,
रिसले फुलेर आँखा, तर तर्न थालिहाल्छौ ।

म सधैं भुलेर टाढा, गइहाल्न आँट गर्दा,
अनि आँसु भार्नु भारी, सर पर्न थालिहाल्छौ ।

न त आँट गर्न सक्छौ, न त साथ छोड्न सक्छौ,
दुविधा भई मनैमा, डर भर्न थालिहाल्छौ ।

कसरी म बाँचु एकलै, जिउँदै मरेर प्यारी,
किन हो बधूविनाको, वर हर्न थालिहाल्छौ ।

(बहर : रमलको एक भेद)

सूत्र : (मफऊल+फाइलातुन्)×२, (IISI+ISIS)×२

गजल ४७

तिम्रो पवित्र माया, मागेर आउँदै छु,
आफै सुटुक्क राती, भागेर आउँदै छु ।

शङ्का गरेर मात्रै, चल्दैन जिन्दगानी,
विश्वास आज तिम्रो, लागेर आउँदै छु ।

आएर याद तिम्रो, लाग्दैन नींद राती,
मायालु आखिरीमा, जागेर आउँदै छु ।

माया र प्रीत भन्ने, कस्तो हुँदो रहेछ,
तिम्रो निमित्त सारा, त्यागेर आउँदै छु ।

यात्रा बिथोल्न हाम्रो, पर्खाल नै उठाए,
पर्खाल माथिबाटै, नाघेर आउँदै छु ।

(बहरे मुजारे अखरब सालिम मुसम्मन)

सूत्र : (मफरूल +फाइलातुन्)×२,(SSI + SSS) ×२

गजल ४८

अभागीको अनौठो यो, कहानी सम्झँदा रोएँ,
तिमीसङ्गै बिताएका, बिहानी सम्झँदा रोएँ ।

तिमी न्यानो दिइर'न्थ्यौ, सधैं बढ्दा चिसो ठन्डी,
त्यही न्यानो हराएको, सिरानी सम्झँदा रोएँ ।

गरें मैले लगानी यो, तिमीमा बैस निर्व्याजी,
कठै घाटा भई डुब्दा, लगानी सम्झँदा रोएँ ।

तिमी टाढा भयौ प्यारी, म ज्यूँदो लासभैँ भा'छु,
बिचल्लीमा परी तिम्रो, जवानी सम्झँदा रोएँ ।

मलाई बाँच गाह्रो भो, चढें आफैँ चितामाथि,
जलेको देह सेलाई, खरानी सम्झँदा रोएँ ।

(बहरे हजज मुसम्मन सालिम)

सूत्र : मफाईलुन् ×४, SSS×४

गजल ४९

खालि त्यही नशा, पिएर बिग्रिएँ,
व्यर्थ यही जुनी, जिएर बिग्रिएँ ।

यो घरको सबै, सिरीखुरी सकें,
तैपनि दुःख नै, दिएर बिग्रिएँ ।

तिर्न न'भा कुनै, न रेष्टुरा छ र,
जे नि रिनै गरी, लिएर बिग्रिएँ ।

खालि पिईरँदा म, भल्लु भै' सकें
आखिर ज्यान यो, खिएर बिग्रिएँ ।

च्यातिनु च्यातिँदा, शरीरका लुगा
टालटुलै गरी, सिएर बिग्रिएँ ।

(बहरे मुन्सरेह)

सूत्र : मुफ्तइलुन्+मुफाइलुन्+मुफाइलुन्, S11S+1S1S+1S1S

गजल ५०

घाउ लागिरँदा, दुख्छ नयाँवर्ष,
रक्त आहालमा, डुब्छ नयाँवर्ष ।

फैसला नहुँदा, सत्य सही आज,
भोलि रातदिनै, दुख्छ नयाँवर्ष ।

खालि बढ्न गई, शोषण अन्याय,
क्रान्तिको बिगुलै, फुक्छ नयाँवर्ष ।

कोपिला चुँडिदा सुक्छ त्यही फूल,
लौन फूलजसै, सुक्छ नयाँवर्ष ।

त्रासको क्रम यो, चल्छ सधैंसधैं,
आखिरी डरले, लुक्छ नयाँवर्ष ।

(बहरे मुसाकिल)

सूत्र : फाइलात+मुफाईल+मुफाईल, S1S1+1S1S1+1S1S1

सन्दर्भ सामग्री

- १ अधीर, किशन थापा
२०६१, कल्पतरु, गजल विशेषाङ्क, पुष-फागुन
- २ उदासी, टीकाराम
२०५९, गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास, काठमाडौं : अतिरिक्त प्रकाशन
- ३ _____
२०६०, गजल सिद्धान्त, समकालीन साहित्य, (असार-भदौ), काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.
- ४ एटम, नेत्र
२०६१, भित्र कतै दुख्छ भने, गजलसङ्ग्रह, काठमाडौं : हजुरको प्रकाशन
- ५ _____
२०६२ नेपाली गजल, त्रैमासिक वर्ष १, अङ्क २, काठमाडौं : गजलमञ्च,नेपाल
- ६ किरण, प्रभाती र अरू
२०६१, अवरुद्ध गलाहरू, संयुक्त गजलसङ्ग्रह, काठमाडौं : बसुन्धरा-मान प्रज्ञा प्रतिष्ठान
- ७ खाँ मुद्दाह, मुहम्मद मुस्ताफा
ई.१९९२, उर्दू हिन्दी शब्दकोश (?)
- ८ जगन्नाथ,
सन् १९९७, गजलके शिल्प विधान, पटना : पुष्कर प्रकाशन
- ९ जिगर, उपेन्द्रबहादुर
१९६९, एकसय एक गजल, बनारस : हितचिन्तक प्रेस
- १० तिवारी, भीमनिधि
२०५१, बयासी र बीस गजल मेरी, छै.सं., काठमाडौं : तिवारी साहित्य समिति
- ११ त्रिपाठी, वासुदेव (सम्पा)
२०४०, नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं, प्र.सं : ने.रा.प्र.प्र
- १२ धरातल, भोला
२०६२, गुलाबका पत्रहरू, गजलसङ्ग्रह : काठमाडौं
- १३ नदीम, नरेश
(?) उर्दू कविता और छन्द शास्त्र, दिल्ली : सारंश प्रकाशन
- १४ नादार, रामदास
१९८१ ई, उर्दू काव्यशास्त्रमें काव्यका स्वरूप, (?)
- १५ निराशी, नारायण
२०६१, गजलका शास्त्रीय बहरहरूको परिचय तथा मूल्याङ्कन, कल्पतरु, त्रैमासिक,चैत्र
२०६१ -जेष्ठ०६२, काठमाडौं
- १६ _____
२०६२, गजलका विभिन्न शास्त्रीय बहरहरूको पहिचान, कुञ्जिनी, अङ्क ९, काठमाडौं :
ने.के.वि.,त्रि.वि

- १७ नेपाल, देवी
२०६२, छन्दपराग, काठमाडौं, : भुँडीपुराण प्रकाशन
- १८ नेपाल, वसन्तकुमार शर्मा
२०५७, नेपाली शब्द सागर, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार
- १९ नेपाल, स्वागत
२०६०, धमिराको दरबार, काठमाडौं : विवेश सिर्जनशील प्रकाशन
- २० पन्थी, देवी
२०५९, गजल सिद्धान्त र समालोचना, काठमाडौं : विविध वाङ्मय प्रकाशन
- २१ परिश्रमी, घनश्याम न्यौपाने
२०५५, साहित्य सन्दर्भ, नारायणी एण्ड स्टेशनर्स, वीरगंज
- २२ _____
२०५०, यो मौसम, गजलसङ्ग्रह : पम्फा नेपाल
- २३ _____
२०६०, जून चुहेको रात, भुँडीपुराण प्रकाशन, काठमाडौं
- २४ _____
२०६०, गजलको स्वरूप र बहरहरूको चिनारी तथा नेपाली गजलको सङ्क्षिप्त अभिरेखाङ्कन, 'गजल सन्ध्या'मा प्रस्तुत कार्यपत्र, ने.रा.प्र.प्र. तथा भे.सा.स नेपालगञ्जको तत्त्वाबधानमा आयोजित,
- २५ _____
२०६३, गजल र यसका बाह्य तत्त्वहरू, गोधुली, वैशाख : पोखरा
- २६ _____
२०६१, गजल, मिर्मिरे मासिक, कात्तिक
- २७ पुरी, चानन् गोविन्द
१९९१ ई., गजल एक अध्ययन, नईदिल्ली, सी.प्र.
- २८ पौडेल, राजेन्द्र
२०६०, तिम्रो रूप तिम्रो माधुर्य, गीत गजल सङ्ग्रह, लेखक स्वयं
- २९ पौडेल, ज्ञानुवाकर
२०४९, खण्डहर नयाँ नयाँ, काठमाडौं : साभा प्रकाशन
- ३० बराल, कृष्णहरि
२०५९, गीत सिद्धान्त र इतिहास, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार,
- ३१ ब्राजाकी, मनु
२०५६, काँडाका फूलहरू, ललितपुर : साभा प्रकाशन
- ३२ _____
२०५२, गजल, गरिमा, वर्ष १३, अङ्क १२, मङ्सिर, साभा प्रकाशन : ललितपुर
- ३३ _____
२०५०, गजलगाथा, समकालीन साहित्य, ने.रा.प्र.प्र.(वैशाख-असार)

- ३४ भट्ट, मोतीराम
२०३८, मोतीराम भट्टका गजलहरू, काठमाडौं : नेपाली शिक्षा परिषद्
- ३५ राना, बूँद
२०५६, रातो मलाई प्यारो, काठमाडौं : जनसांस्कृतिक मञ्च
- ३६ रावल, ललिजन
२०४२, केही गजलहरू, काठमाडौं : साहित्य सन्ध्या परिवार
- ३७ लोहनी, गोपीनाथ र दुर्गादेव पाण्डे (सम्पा.)
१९६९, सङ्गीत चन्द्रोदय, काठमाडौं : स्वयम्
- ३८ वस्ती, सनतकुमार
२०५३, सबै आउँ, गजल सङ्ग्रह, अप्र.त्रि.वि, सू.ले.
- ३९ वाग्ले, सुरेश (सम्पा)
२०६१, पलाँस, वर्ष २, अङ्क ३ पूर्णाङ्क ९
- ४० _____
२०६१, पलाँस, वर्ष २, अङ्क ४ पूर्णाङ्क १०
- ४१ _____
२०६१, पलाँस, वर्ष २, अङ्क ५ पूर्णाङ्क ११
- ४२ _____
२०६२, पलाँस, वर्ष ३, अङ्क १ पूर्णाङ्क १२
- ४३ विरस, काशीराम (सम्पा)
२०६०, स्वर्णगजुर, साहित्यिक त्रैमासिक, पूर्णाङ्क ३, भक्तपुर : भ.सा.स
- ४४ शर्मा, जी.सी
१९४१ ई., सङ्गीत चन्द्रोदय, बनारस सिटी : बाबु माधवप्रसाद